

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK POLITOLOGIJA

POZORIŠTE I MIGRACIJE - POZORIŠTE, NACIJA I IDENTITET
IZMEĐU MIGRACIJA I NEKRETANJA
-magistarski rad-

Kandidat

Jalmanović Sanel

Broj indeksa: 763/II-PIR

Mentor

prof. dr. Bakić Sarina

Sarajevo, septembar, 2024.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	3
2. METODOLOŠKE OSNOVE RADA.....	5
1. Problem istraživanja.....	5
2. Predmet istraživanja.....	6
2.1. Kategorijalno pojmovni sistem.....	6
3. Ciljevi istraživanja.....	9
3.1. Naučni cilj.....	9
3.2. Društveni cilj.....	9
4. Sistem hipoteza.....	9
4.1. Generalnahipoteza.....	9
4.2. Posebne-pojedinačne hipoteze.....	10
5. Metodologija istraživanja.....	10
6. Naučna i društvena opravdanost istraživanja.....	10
7. Vremensko i prostorno određenje istraživanja.....	11
3. HISTORIJSKI OKVIR ZA IZUČAVANJE MIGRACIJA.....	11
4. NEKA OD SAVREMENIH RAZUMIJEVANJA MIGRACIJA.....	15
4.1. Migracije kroz prizmu procesa globalizacije.....	16
4.2. Migrantska kriza na leđima Bosne i Hercegovine.....	23
4.3. Globalno iz okvira Lokalne zajednice Zavidovići.....	30
5. POLITOLOŠKO RAZUMIJEVANJE POZORIŠTA.....	33
5.1. Odnos pozorišta i vlasti.....	33
5.2. Pozorište i umjetnost sa aspekta političke fragmentacije.....	37
5.3. Specifičan primjer iz lokalne zajednice u suodnosu pozorišta i migracija.....	44
5.4. Utjecaj bosanskohercegovačkih i regionalnih pozorišnih festivala.....	49
6. DODATAK ISTRAŽIVANJU POZORIŠTE I MIGRACIJE - POZORIŠTE, NACIJA I IDENTITET IZMEĐU MIGRACIJA I NEKRETNOST.....	61
6.1. Intervju sa unaprijed struktuiranim pitanjima.....	61
7. ZAKLJUČAK.....	66
BIBLIOGRAFIJA.....	68

1. UVOD

Tema ovog rada jest Pozorište i migracije - pozorište, nacija i identitet između migracija i nekretanja. Na samom početku definisat ću termin migracija, njenih uzroka ali i posljedica. Teorijske osnova istraživanja migracija obuhvata osnovna načela shvatanja ovog fenomena uz kratku hronologiju samih početaka i razloga migracija.

Smatram da odrediti sveopću definiciju migracija predstavljalo bi izrazito rizičan i krajnje neodgovoran odnos prema temi koju obrađujem.

„Migracije predstavljaju fenomen koji, osim prostorne i vremenske ima i antropološku, ekonomsku, politikološku, i druge dimenzije. Sama riječ migracije je latinskog porijekla - migratio, migrare i znači „seoba, seljenje većih grupa ljudi ili životinja“, pa migracije, u najopštijem smislu, mogu da se odrede kao kretanje ljudi s jednog mjesta na drugo, sa namjerom stalne promjene prebivališta“.¹

Iako su migracijske teme oduvijek bile veoma složene i izazovne sa brojnim društvenim, političkim i sigurnosnim implikacijama, one su kao takve oduvijek bile i sastavni dio ljudske povijesti, motivirane različitim faktorima.

Međutim, polazeći od historijskog okvira izučavanja migracija za potrebe nastavka rada bitno je ukazati na osnovne elemente migracija kao važne civilizacijske uloge i središnjeg elementa društvenih promjena.

Posljednjih godina u savremenom globaliziranom svijetu migracije poprimaju sve veće razmjere, koje stvaraju nove izazove za države i društva.

U vremenu industrijske revolucije u potrazi za boljim ekonomskim uslovima dolazi do masovne migracije miliona ljudi iz različitih zemalja. Takav trend nije zaobišao ni naše prostore, pa je posebno poglavlje posvećeno gradu Zavidovići kao mjestu koji će se godinama poslije razvijati na temelju migracija i migratornih kretanja.

S obzirom da je fenomen migracija postao globalan problem, a migracijske politike postaju ključne političke teme, naročito u Europi i zemljama Zapadnog Balkana, ovaj problem od 2017. godine postaje sveprisutan i na prostoru Bosne i Hercegovine.

¹ Zirojević, T. Mina, Jovičić, A. Katarina (2018) „Migracije i Terorizam-Problem“, Savremene migracije i društveni razvoj, Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.260

S druge strane politička fragmentacija uz složene međuetničke odnose u zemlji, stvaralo je dodatne probleme u rješavanju migrantske krize čime se još jednom pokazao nedostatak koordinacije između entiteta, državnih institucija i lokalnih vlasti.

One zemlje koje su suočene s migrantskim kretanjima često moraju balansirati brojne aspekte, humanitarne, sigurnosne, političke i ekonomske. Ukoliko posmatramo s jedne strane, prihvaćanje migranata i izbjeglica predstavlja moralnu obavezu zemlje primatelja, ali istovremeno otvara pitanja integracije i sigurnosnih aspekata boravka, što nekontrolirani učestali migracijski trendovi mogu izazvati ujedno i strah od gubitka identiteta i povećanu socijalnu napetost u društvu.

Pojava migrantske krize postala je politička promocija i instrumentalizacija za vladajuće političke elite u Bosni i Hercegovini, a takva destabilizacija društveno-političke situacije omogućila je političkim strankama da koriste antimigrantsku retoriku kako bi mobilizirale svoje glasače i osvojile političke poene.

Veliki priliv migranata izazvao je napetost i strah u lokalnim zajednicama, najčešće onim u kojima su migranti bili smješteni. U pojedinim slučajevima bilo je nasilja i protesta sa antiimigrantskim porukama.

U vezi s tim, u radu ću pokušati predstaviti dugoročne posljedice migrantske krize na politiku u Bosni i Hercegovini koja je još uvijek neizvjesna, kao i to da li postoji mogućnost da će zemlja ostati podijeljena po pitanju migracija, i da li će navedena tema ostati izvor političkih tenzija i debata u godinama koje dolaze. Pokušat ću dati odgovor na pojavu rasta desničarskih stranaka na posljednjim izborima za Evropski parlament kao i to kako će se rezultati izbora reflektovati na trenutnu migrantsku krizu.

Međutim, ne želeći ulaziti u sveobuhvatnost migracija, s obzirom da posljednjih godina imamo sve veći broj autora i literatura koji se eksplicite bave temom migracija, ovaj rad nadalje istražuje složen odnos između pozorišnog izraza i iskustva migracija, oslanjajući se na teorijske, kulturne i socijalne aspekte koji se manifestiraju kroz pozorišnu umjetnost.

S druge strane, politološko razumijevanje pozorišta kroz historijske poveznice između pozorišta i vlasti uvijek su duboke i složene, s obzirom da su obje sfere često međusobno utjecale i ispreplitala se kroz različite vremenske epohe. Još od antičkog perioda, vlasti su koristile pozorište kao sredstvo propagande i utjecaj na javno mnijenje koje će kasnije služiti za političku edukaciju građana.

Danas, kroz savremeno pozorište i demokratiju možemo vidjeti kako ono često postaje prostor za slobodnu debatu i izražavanje kritike. Brojni dramaturzi, autori i glumci također koriste

pozorišne daske kako bi raspravljali o temama kao što su ljudska prava, društveno-politička situacija u zemlji itd.

Istovremeno, svjedoci smo da pozorište i pozorišna umjetnost u mnogim državama i dalje ovise o državnom finansiranju što za posljedicu može stvoriti pritiske i ograničenja u kreiranju umjetničke slobode.

Kroz analizu različitih pozorišnih festivala i predstava posljednjih godina vidljivo je da pozorište postaje moćan medij za predstavljanje i reinterpretaciju migracijskih iskustava, pružajući migrantima prostor za izražavanje svojih priča, a publici mogućnost da kroz umjetnost sagleda migraciju iz različitih perspektiva. Kao dodatak istraživanju sa unaprijed struktuiranim pitanjima sadržajno je obogaćen rad kroz razgovor sa Šemsudinom Gegićem, bosanskohercegovačkim piscem, dramaturgom, pozorišnim, televizijskim i filmskim redateljem, koji je tokom svoje tridesetogodišnje karijere dobio najviša međunarodna priznanja u svim medijima i žanrovima u kojima se okušao.

S tim u vezi, cjelokupan rad uz pojavu migracija kroz njenu periodizaciju, ističe i značaj pozorišta kao platforme za razumevanje migracija, promicanje empatije i suočavanje s izazovima koji dolaze s kretanjem ljudi preko granica.

Rad također doprinosi i širem razumijevanju uloge umjetnosti u globalizovanom svijetu i njenom potencijalu za utjecanje na društvene promjene.

2. METODOLOŠKE OSNOVE RADA

2.1. Problem istraživanja

Da li su institucije države Bosne i Hercegovine odgovorile izazovu pojavom migrantske krize i da li su u potpunosti iskoristile svoje kapacitete. Kakav je bio politički odgovor na novonastalu krizu i da li je bilo sinergijskog djelovanja dva entiteta?

Smatram bitnim ukazati na to, jesmo li kao društvo pokazali dovoljno empatije prema migrantima ili je još uvijek prisutna ona snažna ideologija, naročito vidljiva u zemljama Zapadnog Balkana, a koja generiše razne oblike antagonizama prema drugom i drugačijem.

Također, pokušat ću dati odgovor na pitanje da li i koliko je pozorište kroz svoj repertoarski program tretiralo pitanje migracija u Bosni i Hercegovini, počevši od 2017. godine, i kakav se sadržaj nudio pozorišnoj publici.

Koliko se glumci danas služe elementima umjetničkog izraza kako bi ukazali na trenutno stanje u državi u kojoj žive, i kakva je uloga medija u cjelokupnom procesu.

Sve su ovo pitanja koja otvaraju diskusiju na postavljenu temu i ukazuju na problem koji nas svakodnevno okružuje.

2.2. Predmet istraživanja

Tokom rada, ukazat ću i na esencijalnu bliskost između migracija i pozorišta, zbog čega ćemo ovu temu pokušati posmatrati i kroz prizmu umjetnosti i politike.

Pored ostalog, cilj ovog rada jeste i dokazati da li su migraciona kretanja utjecala na stvaranje novog repertoarskog sadržaja u bosanskohercegovačkim pozorišnim kućama i da li pozorišna publika na neki način određuje sam program.

Vidjet ćemo koje i koliko pozorišnih predstava je prikazano posljednjih nekoliko godina a koje tretiraju pitanje migracija, identiteta kao i društveno-politička dešavanja u zemlji.

2.3. Kategorijalno-pojmovni sistem

MIGRACIJE

„Ovim pojmom se misli na oblik prostorne pokretljivosti između dva geografska područja koji ujedno predstavlja i trajnu promjenu mjesta stanovanja. Prostornu ili geografsku pokretljivost potrebno je razlikovati od društvene pokretljivosti. Osoba čije je mjesto rođenja i mjesto stalnog boravka različito naziva se migrant. Treba razlikovati sljedeće tipove migranata: ekonomski i dobrovoljni migranti, politički i nedobrovoljni migranti, ekonomski i nedobrovoljni migranti, i politički i dobrovoljni migranti. U literaturi s naših prostora (jugoistočna Evropa) pod migracijom se smatra svaka promjena mjesta stanovanja bez obzira na distancu i trajanje, dok u inostranoj literaturi samo se trajna promjena mjesta stanovanja smatra i uzima kao migracija. A to znači da u pojam migracije ne ulaze kratkotrajna putovanja koja neće rezultirati stalnom promjenom boravka, kao što su dnevna ili pak sezonska kretanja stanovništva. Migracija se pokazuje kao posljedica potisnih i privlačnih faktora, dakle, pozitivnih i negativnih faktora. Razlikujemo unutrašnje i spoljne migracije u zavisnosti od polazišta i odredišta migraciji, naprimjer, da li se migracija odvija unutar ili izvan određene države. Također migracije mogu biti dobrovoljne i prisilne. Kada su prisilne, onda se mogu

pojavit će prognani ljudi i izbjeglice, koji su pod prijetnjom po sopstveni život morali napustiti svoje mjesto boravka i života. Izbjegličom nazivamo osobu koja se usljed osnovanog straha od progona, zbog pripadnosti rasi, vjeri, narodu, određenoj društvenoj grupi ili čak zbog političkog mišljenja, nalazi izvan zemlje čije državljanstvo ima, ili zbog tog straha ne želi da koristi zaštitu koju mu nudi ta zemlja i time ne želi da se vrati u istu. Migracijom se, dakle, označava prvenstveno prostornu pokretljivost, odnosno prostornu mobilnost stanovništva. Pod migracijom ili seljenjem razumijevaju se sve promjene mjesta stalnog boravka (prebivališta), bilo da je riječ o preseljenju trajne, bilo privremene naravi na manju ili veću udaljenost, unutar ili preko državnih i administrativnih granica. Migracijski proces je vrlo kompleksan, tako da od njegovog začetka pa do finalizacije utječe vrlo veliki broj faktora, koji se generalno mogu svrstati u dvije kategorije: *push* (potisni) i *pull* (privlačni) faktori. Stoga se može reći da je migracijski proces multikauzalan².

NACIJA

„Historijski formirana stabilna politička zajednica ljudi, nastala na bazi zajedničkog narodnog jezika, života na jednoj teritoriji, međusobnih ekonomskih odnosa, psihičke konstitucije, prožeta *sviješću* o zajedničkoj pripadnosti i cjelovitosti.

Nacije su ljudske skupine („narodi“, populacije) politički organizirane u države. Analizirajući odnos naroda i nacije T. Haverić kaže: „Nacije nisu dane jednom zauvijek, njihova je sudbina u potpunosti u rukama njihovih naroda, kojima se ne pripisuje nikakva prethodna organska homogenost.“ Ovaj model nacije konstituirao se u području zapadne i sjeverne Evrope, dok je drugačiji slučaj sa tzv. „zakašnjelim“ nacijama srednje i istočne Evrope. Prema drugom modelu prvo se probudi nacionalna svijest, koja se onda širi sredstvima propagande. Ovdje se dva različita sadržaja nazivaju istim imenom. Zato je smišljena distinkcija kojom se prva koncepcija naziva *građanskom* (političkom) nacijom, jer nju čini stanovništvo koje je u početku kontigentno omeđeno autoritarnom državnom vlašću i koje je vremenom postalo „nacija sastavljena od građana svjesnih svog statusa“, a druga organskom (kulturnom) nacijom, budući da nju čini narod, etnos, koji ima cilj da izgradi političku zajednicu, po potrebi i vojnom silom. U društvenim naukama nacija se shvata kao oblik kolektivnog identiteta. Ideju nacije možemo pratiti od vremena „proljeća naroda“, četrdesetih godina 19. stoljeća kad su nacija i nacionalizam bili rubni fenomeni, novi nusproizvodi razvijajućeg industrijskog društva i

² Lavić, Senadin, (2014), „Leksikon socioloških pojmova“, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, str. 461

modernizacije, ka vremenu druge polovine dvadesetog stoljeća kad su postali nezaobilazna društvena činjenica.

Nacija, kao forma kolektivnog identiteta u današnjem društvu, postala je element ograničenosti koj se odnosi na ograničavanje univerzalističkih tendencija državne vlasti i, pored toga, ona koči razvitak modernog privređivanja koje daleko prevazilazi sadržaje i granice nacije. Britanski povjesničar H. Kohn dijeli nacije na „zapadne“ do Rajne i „nezapadne“ istočno od Rajne. Od njemačkog autora Friedricha Meineckena naslijedili smo podjelu na „državne nacije“ i „kulturne nacije“. Onda je H. Plessner upotrijebio izraz „zakašnjela nacija“ kojim se referira na etnički (istočni, balkanski) nacionalizam kao suprotnost i razliku od građanskog (zapadnog) nacionalizma“.³

IDENTITET

„Identitet je pojam modernog doba koji vuče svoje korijene iz zapadnog individualizma 18. stoljeća, kada dolazi do smjene tradicionalnog društvenog uređenja i sukoba između individua i društva. Iz ovog sukoba nastaje stanje u kojemu će pojam individualnosti u 19. stoljeću doći u prvi plan. To stanje predstavlja rezultat aspiracija za posebnosću individue i društva. Izgradnja različitih tipova identiteta jeste stvar društvenog konteksta. Najmoćniji izvor identiteta u Evropi 1900. godine bio je nacionalni osjećaj. Danas se identitet personificira, postaje lokalni, kao u baskijskom ili katalonskom slučaju. Prenosi se na sportske terene, povezan je s okolišem, zalaže se za prava životinja, postaje religiozan, postaje i teroristički, virtualan-prelazeći lokalne i nacionalne granice, postaje organizacijski kada se pojedinac identificira s kompanijom. Kao rezultat brojnih društvenih trendova identitet postaje višestruk, razlomljen, centrifugalan, prelazan i idiosinkretničan.

Identitet je nešto o čemu se može pregovarati i što se stvara u toku ljudske interakcije. Podrazumijeva povlačenje uporedbi među ljudima i, prema tome, ustanovljavanje sličnosti i razlika među ljudima.

Društveni ili socijalni identitet odnosi se na značenja, a značenja su društveno izgrađena, a ne bitne razlike među ljudima. Identitet je sastavni dio društvenog života. Društveni identitet, posmatran sa sociološkog stanovišta, jest temeljna ili centralna kategorija time što proizilazi iz društvenih uloga, kao što su: policajac, fizičar, majka ili širih društvenih kategorija

³ Lavić, Senadin, (2014), „Leksikon socioloških pojmova“, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, str. 482

Identitet je, također, izvor smisla i iskustva naroda. Pod identitetom, ako se odnosi na društvene aktere, podrazumijeva se proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je data prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla. Jednostavno rečeno, identiteti organiziraju smisao dok uloge organiziraju funkcije“.⁴

2.4. Ciljevi istraživanja

2.4.1. Naučni ciljevi istraživanja

Osnovni naučni cilj istraživanja jeste utvrditi utjecaj i snagu pozorišta kao mjesta koje može i mora glasnije govoriti o novim migracionim tokovima u globalnom svijetu. Također utvrditi ulogu bosanskohercegovačkih pozorišnih kuća kao i njihovu repertoarsku politiku. Koliko i da li su se migracijska pitanja tretirala u pozorišnim repertoarima, ili se isti prilagođavao novim trendovima sveukupne ekranizacije javnog prostora.

2.4.2. Društveni ciljevi istraživanja

Društveni cilj ovog istraživanja pokazuje ulogu publike kao konzumenta kulturnih sadržaja i njihovo učešće u istim. Nedvojbeno je da pozorište može utjecati na društvenu svijest o sve globalnijem problemu, kao i to da svojom formom i izražajem doprinosi promišljanjima i razgovorima, ali nikako da rješava probleme, što uloga pozorišta to i nije. Isto tako njegova publika može utjecati na repertoar, s obzirom da ni u jednoj umjetnosti dodir između publike i umjetničkih ostvarenja nije bliži i neposredniji koliko u pozorišnoj umjetnosti.

2.5. Sistem hipoteza

2.5.1. Generalna hipoteza

-Institucionalna pozorišta u Bosni i Hercegovini u svome repertoaru dovoljno ne tretiraju pitanje migracija, odnosno pozorišna umjetnost nije dovoljno iskorištena za tretiranje fenomena migracija

⁴ Lavić, Senadin, (2014), „Leksikon socioloških pojmova“, Fakultet političkih nauka, Sarajevo str. 317

2.5.2. Posebne-pojedinačne hipoteze

- Bosanskohercegovačka pozorišta još uvijek zavise od državne politike, odnosno političko-ideološke pripadnosti ili političkog stava vladajućih struktura.
- Pojava novih medija i struktura publike utiče na konzumiranje i planiranje pozorišnih sadržaja.
- Uloga nevladinih organizacija u kreiranju pozorišnih sadržaja

2.6. Metodologija istraživanja

Ovaj rad pisan je na osnovu analize sadržaja iz dostupne literature, a koja se sastoji iz osnovne literature, knjiga, novinskih članaka i internet izvora kao i druge prikupljene građe koja će biti navedena u radu. Isto tako kao metod istraživanja bit će korišten intervju koji će pokazati odnos politike i pozorišta danas, kao i pojava novih formi umjetničkog izričaja.

2.7. Naučna i društvena opravdanost istraživanja

Smatram da je društvena važnost ovog istraživanja višestruka, jer prije svega razumijevanje migrantske krize iz perspektive kulture i pozorišta može doprinijeti promociji integracije i međukulturnog dijaloga. Kroz analizu migrantske krize u pozorištu, istraživanje mi je pomoglo u osvjetljavanju problema marginaliziranih skupina koje se vrlo često posmatraju iz prizme predrasuda, ksenofobije i diskriminacije. Istraživanjem sam donekle pokazao da pozorište može osnažiti migrante tako što im pruža priliku da ispričaju svoje priče i zauzmu aktivnu ulogu u društvenom životu, a da je uloga umjetnosti, posebno pozorišta, u kritičkom preispitivanju društvenih problema neprocjenjiva. Smatram da ovakvo istraživanje može doprinijeti boljem razumijevanju kako pozorište reaguje i utječe na javne debate o migracijama, ljudskim pravima i društvenoj pravdi. Nadalje, kroz istraživanje veza između pozorišta i migracija, mogu se razviti obrazovni programi i pristupi koji bi omogućili mladima i široj publici bolje razumijevanje izazova s kojima se migranti suočavaju, čime se stvara otvorenija i solidarnija zajednica.

S tim u vezi, istraživanje na temu migracija, migrantske krize i pozorišta je naučno i društveno relevantno jer obuhvata ključna pitanja savremenog društva u kontekstu umjetnosti, kulture i

politike. Ovakva i slične teme nude široku paletu priliku za duboku analizu i praktične preporuke u vezi sa izazovima integracije, međukulturnih odnosa i političkih reakcija na migracije, a istovremeno ističući važnost umjetničkog izraza u ovim procesima.

2.8. Vremensko i prostorno određenje istraživanja

Vremenski period za istraživanje migracijskih kretanja je obuhvaćen od 2017. godine. Od te godine počinju svi problemi navedeni u radu počevši od institucionalnih, kadrovskih pa sve do sigurnosnih aspekata. Prvi dio rada se odnosi na migracije kroz periodizaciju opstanka. Drugi dio rada obrađuje migrantsku krizu na leđima Bosne i Hercegovine i migracije kroz prizmu procesa globalizacije pitanje. Treći dio govori o ulozi i značaju pozorišta kao i Političkom aktivizmu na pozorišnoj sceni.

3. HISTORIJSKI OKVIR ZA IZUČAVANJE MIGRACIJA

U ovom poglavlju nastojat ću ukazati na to kako su migracije oduvijek bile ključni pokretač društvenih promjena, ekonomskog i kulturnog razvoja ali i izvor političkih napetosti i izazova.

„Od početka ljudske povijesti migracije imaju važnu civilizacijsku ulogu te su oduvijek bile središnji element društvenih promjena. Mobilnost ljudi kroz sve je epohe bila strategija za opstanak. Istraživanje migracije odvija se na razini višedimenzionalnog koncepta čija je definicija ovisna o različitim aspektima. Migracije su više od vidljivog preseljenja pojedinaca ili grupacija, one su „jedno od temeljnih svojstava čovjekova nagona za kretanjem, njegove egzistencijalne nužde i refleks njegove opće znatiželje“ (Friganović, 1989: 19)“.⁵

„Kao odraz traganja za vlastitim identitetom, čovjekova potreba za kretanjem, starija i univerzalnija od vjera, ideologija, klasa i nacija, jedan je od onih fenomena kojim se ne zna ni početak ni kraj, za koje ne postoje ni vremenska ni prostorna ograničenja, čiji se tragovi podjednako uvjerljivo raspoznaju i na rimskom krajputašu i u kosmičkom letu, čijim su tvorničkim i razaračkim silama i moćima građeni i razgrađivani putevi i gradovi, stvarane i uništavane zemlje i narodi, kulture i civilizacije i čiji su pokretački motivi i historijski tokovi

⁵ Jurčević, Katica, (2022), u „Povijesni i suvremeni aspekti migracija“, Migracije i upravljanje kriznim situacijama, Zagreb, str. 406

najčešće ostajali nepoznanica oko koje su se od pamtivjeka pleli, rasplitali i saplitali mitovi i legende, kolosalne religijske sage, umjetnost i nauka, neovisno od toga da li je nazivana teološkom, filozofskom, sociološkom ili istorijskom. Ugrožavan ratovima, bolestima i prirodnim stihijama, vođen egzistencijalnim instiktima i porivima društvenog i ličnog prestiža, ili zanošen varljivim iluzijama da se iza horizonta skriva neki bolji, ljepši, drukčiji, njemu skloniji i njega dostojniji svijet, čovjek, u stvari, od postanka neumorno i neprekidno krstari u upornom traganju za odgovorima na vječna pitanja svoje zemaljske i nebeske sudbine, svlađujući neprohode ovog svijeta i neumitno ga mijenjajući u nastojanju da ga svede na sopstvenu mjeru i oblikuje mu prepoznatljiviji ljudski izgled. S obzirom na takav pojmovni i historijski status migracija, gotovo bi i suvišno bilo podsjećanje da je i u savremenom svijetu teško naći narod koji makar arhetipski me baštini neko bitno migrantsko iskustvo i u čijoj istoriji na migracijama ne počiva barem jedna njena relevantna epizoda, da od velike srednjovjekovne seobe naroda do danas migracijama ne pripada posebno i izuzeno značajno mjesto“.⁶

Ono gdje će se svi autori složiti jest prosta činjenica da otkad je čovjeka na zemlji i njegove aktivnosti otuda i postojanje migracije kao dio ljudske potrebe.

„Tokom ljudske povijesti bilo je nekoliko važnih velikih seoba koje su se povezivale s putovanjima afričkih plemena, prekooceanskim putovanjima te seobama Huna.

Encyclopedia Britannica kao najveću migraciju u ljudskoj povijesti prepoznaje takozvanu Veliku atlantsku migraciju kojom je od 1820. do 1980. godine iz Europe u Sjevernu Ameriku, prvenstveno SAD, preselilo čak 37 milijuna ljudi. Ova se epska seoba naroda odvijala u dva velika vala, od kojih je svaki imao barem po 15-ak milijuna ljudi. Prvi se odvijao sredinom 19. stoljeća i glavni mu je uzrok bila ogromna glad koja je zavladała sjevernim i zapadnim dijelovima Europe, a tada su izbjeglice uglavnom bili Irci, Nijemci i Nizozemci. Drugi je val uslijedio na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće iz istih razloga (neimaština, glad, sukobi), ali ovaj su put emigraciju činili uglavnom stanovnici Jugoistočne i Istočne Europe, među kojima i veliki broj ljudi iz naših krajeva. Današnje migracije određene su seobama i povijesnim događajima koji su se zbivali prije nekoliko stotina godina“.⁷

Naime koristeći brojne literature uočiti ćemo da se migracije kao predmet istraživanja počinju javljati u spisima ranih teoretičara stanovništva u 19. stoljeću, ali njihove definicije počinju bivati različite što je stvaralo povod za optužbe jednih prema drugih.

⁶ Hadžibegović, Ijas (1990), „Migracije i Bosna i Hercegovina“, Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, str.7

⁷ Lukšić, Vedran, (2019), „Povijest i suvremenost svjetskih migracija – njihov utjecaj na gospodarstvo i društvo“ -završni rad, Pula, str. 5-6

Tako je Robert Thomas Malthus jedan od najistaknutijih teoretičara smatrao migracije neizbježnom posljedicom prenaseljenosti. Razloge koje je on navodio jesu da stanovništvo raste geometrijskom, a sredstva za život tek aritmetičkom progresijom, što je prema Malthusu prirodna zakonitost. Naime, on je smatrao da će prije ili kasnije doći do prenaseljenosti u Sjevernoj Americi, a time kako kaže stižu i nedaće, ne manje od onih koje su pogađale Europu u 18. stoljeću.

„Takvo definiranje osudio je Karl Marx, smatrajući ga reakcionarnim po kome su kako kaže bijeda, pomor i rat neizbježne posljedice populacijskog rasta. On je također za siromaštvo okrivio kapitalističke poduzetnike i njihovu pohlepu za maksimalnim profitom, zbog čega namjerno održavaju niske nadnice, a vlasti za istjeravanje seljaka sa zemlje (ograđivanja) i druga migracijska kretanja“.⁸

Kada govorimo migracijama u posljednja dva stoljeća kao i ograničenjima sa kojima su se migranti suočavali, teoretičar Tomas Hammar navodi četiri razdoblja:

„Prvo razdoblje, koje je započelo sredinom 1800-tih i nastavljeno do izbijanja Prvog svjetskog rata, karakterizira slobodna migracija, kako unutar Europe tako i prema prekomorskim zemljama kao što je Sjeverna Amerika i Australija. Ekonomski liberalizam dokinuo je, do sredine 1800-tih, sve zapreke merkantilizma, uključujući kontrolu nad kretanjem stanovništva. U tom razdoblju u Europi virtualno nije bilo nikakve kontrole koja bi ograničavala putovanje u inozemstvo, s izuzetkom carističke Rusije“.⁹

Period austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine možemo smatrati vremenom bosanskomuslimanskih migracija, čije iseljavanje je postalo izraženije 1908. godine nakon proglašavanja aneksije na Bosnu i Hercegovinu. Kako Jovan Cvijić svjedoči, beogradska je željeznička stanica svake večeri pred polazak solunskog voza bila zakrčena bosanskim muhadžirima.

„J. Cvijić je smatrao da ovo iseljavanje „nije izazvano ekonomskim uzrocima, već naročitim psihičkim stanjem“. Slično su i austrougarske vlasti objašnjavale iseljavanje tvrdnjom da se „neki stalni krug muhamedanskih obitelji nije mogao snaći u promijenjenim prilikama, te se prvih godina iza okupacije selio iz zemlje. Zvanično se isticalo da je pokret iseljavanja nastao „manje iz ekonomskih uzroka, već više agitacijom i rasprostirao se povremeno kao zaraza.

⁸ Mesić, Milan, (2002), „Međunarodne migracije -Tokovi i teorije“ Zagreb: Filozofski fakultet, str.271

⁹ Mesić, Milan, (2002), „Međunarodne migracije -Tokovi i teorije“, Zagreb: Filozofski fakultet, str.39

Suprotno tome, francuski publicista Gaston Gravier je već 1910. godine tačno primijetio da je glavni uzrok emigracije osiromašenje naroda, te da Austro-Ugarska namjerno omogućava iseljavanje Muslimana, kako bi brže sprovela kolonizaciju Bosne i Hercegovine¹⁰.

Po Hammaru „drugo razdoblje proteže se od početka Prvog do kraja Drugog svjetskog rata. Ono je obilježeno uvođenjem sistema kontrole u međunarodne migracije.

Treće razdoblje počinje nakon II. svj. rata i traje do 1973/74., kada se diljem Europe donose mjere za zaustavljanje radne imigracije. Ono je ponovno označeno relativno liberalnom imigracijskom kontrolom, dijelom uvjetovanom velikom potražnjom za radnom snagom u industrijaliziranim zapadnoeuropskim zemljama, pa i otvorenim regrutiranjem stranih radnika. Četvrta faza započinje od 1973/74. i karakterizira je rigorozna imigracijska kontrola. Imigracija radne snage virtualno je prestala u cijeloj Zapadnoj Europi, ne računajući rastuće ilegalne kontigente i stanoviti broj sezonskih radnika, primjerice u Švicarskoj¹¹.

Ono gdje se slažu skoro svi teoretičari ali i međunarodna javnost jeste da će na migracije u budućnosti bitno utjecati dva ključna razloga: (a) ekonomski razvitak s tehnološkim promjenama i (b) demografska kretanja¹².

Već danas možemo uočiti da su velike razlike u standardu i uslovima života prisilile mnoge ljude u potragu za boljim životom, čime je proširen poligon potencijalnih migranata u smislu njihovih vrsta kao i njihovih konačnih odredišta.

„Očekivati je da će u godinama koje dolaze, iako je i danas već primjetno, migracije uz temeljne ekonomske i socijalne, uzrokovati i dalekosežne kulturalne posljedice, dovodeći i međusobni kontakt vrlo različite, do tada prostorno potpuno razdvojene narode“¹³.

Iako su prisutne još od samih početaka ljudske civilizacije one su kao takve oblikovale historiju svijeta, jer se njihov razvoj može pratiti kroz različite vremenske faze, a svaki period nosio je različite uzroke i posljedice migracijskih kretanja.

„Godina 1989. prekretnica je u povijesti međunarodnih migracija. Političke promjene u Srednjoj i Istočnoj Europi otvorile su vrata masovnoj migraciji na Zapad te kulminirale takozvanim »masovnim pokretom 1989.–1990.«. Do tada, osim povremenih migracijskih erupcija – 1956. iz Mađarske, 1968. iz Čehoslovačke i 1981. iz Poljske, kada iz svake zemlje

¹⁰ Imamović, Mustafa, (1990), „Bosanskomuslimanska dijaspora“, Migracije i Bosna i Hercegovina, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, str.349

¹¹ Mesić, Milan, (2002), „Međunarodne migracije -Tokovi i teorije“, Zagreb: Filozofski fakultet, str.39

¹² Ibid

¹³ Mesić, Milan, (2002), „Međunarodne migracije -Tokovi i teorije“, Zagreb: Filozofski fakultet, str.29

odlazi po 200.000 ljudi – nije bilo značajnijega kretanja stanovništva (Zlatković Winter, 1997: 112). Samo je 1989. više od 1,3 milijuna ljudi emigriralo iz zemalja članica bivšega Varšavskog pakta. Uzrok tome, osim novostečene slobode, bile su rastuće ekonomske, političke, socijalne i etničke tenzije koje su ubrzale migracije Istok – Zapad, kao i unutarnje migracijske tokove. Godina 1989. označila je kraj jednog razdoblja u povijesti međunarodnih migracija u Europi.“¹⁴

Ratni sukobi i političke represije za sobom nose veliki broj izbjeglica i migranata koje traže utočište u slobodnijim državama.

„Najmnogobrojnije migracije prouzročili su ratovi u bivšoj Jugoslaviji. Broj prognanika i izbjeglica s područja bivše Jugoslavije povećao se sa 2,6 na 4,6 milijuna između listopada 1992. i travnja 1993. Od početka rata (1991.) do 1998. više od milijun ljudi s područja bivše Jugoslavije izbjeglo je u Zapadnu Europu: 600.000 iz Bosne i Hercegovine i 400.000 iz Hrvatske i ostalih zemalja bivše Jugoslavije. Najveći broj izbjeglica (200.000 iz Bosne i Hercegovine, 35.000 iz Hrvatske) prihvatila je Njemačka (IOM, 2000: 175). Godine 1998. dolazi do masovnog emigriranja s Kosova. Od 400.000 raseljenih ljudi, 90.000 zatražilo je azil u Zapadnoj i Srednjoj Europi, dok su se ostali na preporuku UNHCR-a do kraja 2000. godine vratili (IOM, 2000: 174; SOPEMI, 2001: 22).“¹⁵

4. NEKA OD SAVREMENIH RAZUMIJEVANJA MIGRACIJA

Iako znamo da savremene migracije danas predstavljaju složen i dinamičan fenomen one donose i brojne prilike za ekonomski razvoj i razmjenu znanja, ali nas suočavaju i sa izazovima poput integracije, socijalne nejednakosti i stalne potrebe za globalnim odgovorima na izbjegličke krize.

„Svjetske migracije su se počele razvijati nakon Drugog svjetskog rata kada su postale masovne te su izazvane negativnim potisnutim faktorima (glad, neimaština, zapošljavanje, obrazovanje, ratovi). Isti faktori utječu i na današnje migracije stanovništva.

Istraživanje Svjetske banke pokazuje da su se migracijski tokovi posljednjih desetljeća ustalili, te da se nisu značajnije promijenili u posljednjih pet desetljeća. Od 1960. pa do 2015. godine, primjerice, udio migranata u svjetskom stanovništvu kreće se u rasponu od 2,5 do 3,5 %. Od

¹⁴ Zlatković, Winter, Jelena, (2004), „Suvremena migracijska kretanja u Europi“, Migracijske i etničke teme, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 162-163

¹⁵ Zlatković, Winter, Jelena, (2004), „Suvremena migracijska kretanja u Europi“, Migracijske i etničke teme, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 164

toga, oko 60 % imigranata, od njih ukupno oko 250 milijuna, odlazi u 10 zemalja koje najviše privlače imigrante. Vrijedi istaknuti i da gotovo dvije trećine visoko obrazovanih imigranata odlazi u SAD, Kanadu, Australiju i Veliku Britaniju. Za primjer suvremenih migracija mogu se navesti migracijski tokovi od sjeverne do južne Amerike, koje su bile karakteristične i u vrijeme industrijalizacije. Osim američkih migracija za primjere svjetskih suvremenih migracija u radu će biti prikazane i migracije na prostoru Europe, s posebnim osvrtom na migracije europske države Republike Hrvatske^{.16}

Iako sam o uzrocima migracija kroz njenu periodizaciju nastanka govorio u ranijim poglavljima „glavni uzroci suvremenih migracija su nezaposlenost te nemiri, ratovi i terorizam. Migracije se promatraju kao seobe naroda iz domicila (zemlje podrijetla) u neku drugu državu, iz određenih razloga. Odseljenici se sele u inozemstvo prvenstveno zbog zarade te zbog ratom zahvaćenih država (odseljništvo žrtava). Radno odseljeničtvo podrazumijeva iseljavanje zbog posla ili zbog zarade. Takvi iseljenici odlaze jer nastoje radom u drugoj europskoj zemlji rekonstruirati životnu perspektivu pa se traže oblici rada koji „obećavaju“.

Za zemlje u kojima vlada ratno stanje, zemlje Europske unije predstavljaju oazu mira, spasa, sigurnosti i boljih životnih uvjeta^{.17}

4.1. Migracije kroz prizmu procesa globalizacije

U eri sveopće globalizacija tema migracija posljednjih godina zasigurno je jedna od najaktuelnijih svjetskih tema. Naime, ovaj fenomen seže još u daleku prošlost, a njegov intenzitet povećavao se godinama kasnije usljed političkih, ratnih, ekonomskih i drugih dešavanja. Zapravo, mogli bismo reći da u osnovi čovjekovih potreba, između ostalog, nalazi se i potreba za migriranjem.

Historijski posmatrano brojni faktori su utjecali na seljenja ljudi iz jednog u drugi kraj, ponekad s jednog na drugi kontinent.

Ovakve seobe su po svojoj prirodi bile prinudne i povremene. Međutim, svjedoci smo da su u pojedinim državama migracije uslovljene materijalnim prilikama, gdje se kao najčešći

¹⁶ Lukšić, Vedran, (2019), „Povijest i suvremenost svjetskih migracija – njihov utjecaj na gospodarstvo i društvo“-završni rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“ Pula, str. 8

¹⁷ Lukšić, Vedran, (2019), „Povijest i suvremenost svjetskih migracija – njihov utjecaj na gospodarstvo i društvo“-završni rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“ Pula, str. 14

uzroci iseljavanja stanovništva spominju priraštaj stanovništva i imovinsko diferenciranje, osiromašenje, samovolja organa vlasti, nesigurnost u pograničnim područjima, epidemije bolesti, ubistva, glad itd.

U današnjem svijetu, migracije su ključni dio globalnih kretanja, te će njihova analiza ostati ključno pitanje za socijalne nauke i politiku u nadolazećim decenijama.

„Aktuelne migracije su masovne, interkontinentalne, kompleksne, izazvane brojnim istorijskim, kulturološkim, geostrateškim, političkim, grupnim i pojedinačnim faktorima. Svojom dinamikom, širinom i posljedicama koje izazivaju one su otkrile ranjivost koncepta Evropske unije, a koja je i sama rezultat globalizacije“.¹⁸

Danas susrećemo brojna tumačenja uzroka migracija. Od naglašavanja veza između katastrofa i migracija, preko geostrateških faktora i ekonomske moći pa sve do veza između ekoloških promjena i migracija.

Međutim, različite naučne teorije nude objašnjenja za današnje migracijske tokove i razloge zbog kojih ljudi migriraju. Jedna od njih je i neoklasična ekonomska teorija, prema kojoj se migracije dešavaju zbog ekonomskih razloga jer ljudi migriraju iz zemalja ili regija sa niskim prihodima i visokom stopom nezaposlenosti u zemlje ili regije s boljim ekonomskim prilikama. Ovaj proces sam po sebi smanjuje ekonomske nejednakosti na globalnom nivou, jer radna snaga teži da ide tamo gdje je najpotrebnija.

„Mobilnost internacionalnog ljudskog kapitala je postala ključna tačka u međunarodnim političkim programima zbog sve veće važnosti ekonomije zasnovane na nauci. Ukoliko su migranti više obrazovani i posjeduju potrebne vještine za rad, to može postati njihov snažan strateški faktor za pronalaženje posla, naročito na međunarodnom tržištu rada koji karakteriše neusklađenost ponude i traženje u zemljama u razvoju, ali i razvijenim ekonomijama“.¹⁹

Sa ekonomskog stajališta, migracije imaju značajan utjecaj na zemlje porijekla, zemlje tranzita i zemlje odredišta.

„Posljednju deceniju XX vijeka obilježio je transnacionalni pristup migracijama, po kome su migracije rezultat ljudske interakcije, te povezuje i oblikuje aktivnosti kroz uvažavanje ekonomske, političke i socijalne raznolikosti zemlje iz koje potiču i zemlje u koju dolaze“.²⁰

¹⁸ Novaković, G. Nada, Obradović, D. Marija (2018) „Migranti, društveni pokreti i solidarnost“, Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.246

¹⁹ Maksimović, Marijana (2018), „Migracije i ljudski resursi u kontekstu globalizacije“, Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.194

²⁰ Maksimović, Marijana (2018), „Migracije i ljudski resursi u kontekstu globalizacije“, Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.193

Ključni faktor koji je najviše doprinio ubrzanim migracijskim tokovima jeste pojava i utjecaj globalizacije. Brži i lakši transport, razvoj komunikacija i medija, te rastuća globalna ekonomija omogućili su ljudima da lakše i brže prelaze granice. Ona također produbljuje ekonomske i socijalne nejednakosti, što je jedan od razloga zašto ljudi migriraju iz siromašnijih zemalja u razvijene. Međutim, globalizacija donosi i nove političke izazove, jer mnoge razvijene zemlje suočavaju se sa rastućim nacionalizmom i populizmom, što često dolazi s anti-migrantskim stavovima.

Mnogi autori u svojim istraživanjima spominju i teoriju "push-pull" faktora, koja objašnjava migracije kombinacijom faktora koji "guraju" ljude iz njihovih matičnih zemalja i onih koji ih "privlače" u zemlje odredišta. "Push" faktori mogu uključivati siromaštvo, nezaposlenost, političku nestabilnost, rat ili ekološke katastrofe, dok "pull" faktori uključuju bolje ekonomske prilike, stabilniji politički sistem, bolje obrazovne i zdravstvene sisteme.

Ako govorimo o društvenom i kulturnom utjecaju, migracije imaju snagu da mijenjaju demografsku strukturu i kulturni pejzaž kako zemalja odredišta tako i zemalja porijekla.

„Demografski govoreći, migracija (uz migraciju, prirodno kretanje je druga nezaobilazna dinamička komponenta razvoja stanovništva) predstavlja svakodnevno prisutan proces kretanja pojedinaca, društvenih grupa, pa i naroda. Budući da se odvija u prostoru, također je lako prepoznatljiv ali gotovo redovno i nedovoljno razumljiv proces. Stoga je, često, naročito u političkom smislu te riječi, i zloupotrebljavan“.²¹

Jasno je da u zemljama odredišta, migranti doprinose kulturnoj raznolikosti, ali se često suočavaju s izazovima integracije, čija uspješnost zavisi od toga koliko su migranti dobrodošli, kakve politike ima zemlja domaćin i kakvi su društveni odnosi između migranata i lokalne populacije.

„Odnos prema migrantima bio je različit u novim članicama EU. One koje su na balkanskoj ruti primjenjivale su oštrije mjere i često angažovale policijske i vojne snage. Bugarska je prva izgradila zid na granici prema Turskoj. To je samo povećalo broj ilegalnih migranata. Mađarska je na čelu sa premijerom Viktorom Orbanom, najsnažnije ispoljila brigu za nacionalnu bezbjednost i interese. U borbi protiv migranata korištena su gotovo sva sredstva: novi zakon o azilu, odbijanje kvota za prihvatanje migranata, organizovanje referenduma o migrantima, pojačana policijska i vojna sila, verbalni i fizički napadi na migrante, njihovo protjerivanje i krivično gonjenje. Žrtve svega toga bili su migranti iz različitih sredina, pa i žene i djeca. Pogaženi su Ženevska konvencija o statusu izbjeglica (1951), Protokol o statusu izbjeglica (1967), Evropska

²¹ Mudrovčić, Željka (1990), „Socijalna politika-osnova migrantske politike“, Migracije i Bosna i Hercegovina, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, str.554

konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, pa i prava migranata ma život (Pavlović-Križanić, 2005:203, 205, 2011)“.²²

U mnogim zemljama pa tako i Bosni i Hercegovini pitanje migracija posljednjih godina postaje ključno naročito u predizbornim kampanjama, gdje se stavovi o migrantima koriste za mobilizaciju biračkog tijela. Iz svega navedenog, migracije su itekako politički osjetljivo pitanje, naročito u kontekstu međunarodnih odnosa, kao što su granice, suverenitet, sigurnost i ljudska prava.

Posljednjih godina sve češće možemo čuti i termin klimatske migracije. Takve teme postaju sve značajniji dio globalnog migracijskog pejzaža, a za očekivati je da će klimatske promjene u budućnosti značajno povećati broj klimatskih migranata, što će dodatno opteretiti međunarodni migracijski sistem, uključujući i Bosnu i Hercegovinu ali i zahtijevati novu političku regulaciju.

Još od samog početka jasno je da migrantska kriza u Bosni i Hercegovini može uzrokovati probleme a koji su u vezi sa upravljanjem granicama, sigurnošću i migracijskim tokovima. Postavlja se pitanje, ukoliko Bosna i Hercegovina ne uspije da se suprotstavi ovim izazovima na sistemski način, da li bi to moglo negativno utjecati na njen status u pristupnom procesu?

Podsjetimo da je Europska komisija je 2019. godine usvojila Mišljenje o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Europskoj uniji, gdje se među 14 prioriteta traži i osiguravanje učinkovite koordinacije, na svim razinama, upravljanje granicama i sposobnost upravljanja migracijama, kao i osiguranje funkcioniranja sustava azila.²³

Dosadašnja iskustva sa migrantskom krizom mogu naslutiti otežati put Bosne i Hercegovine prema Europskoj uniji.

U vezi s tim, postoji i nekoliko razloga koji mogu opravdati iznesenu sumnju a jedan od njih je i onaj sigurnosni. Naime, zbog velikog i vrlo često nekontrolisanog priliva migranata može doći do povećane napetosti i sigurnosnih problema u zemlji. Ujedno to može biti i upozorenje da Europska unija zahtijeva od Bosne i Hercegovine poboljšanje svojih sigurnosnih kapaciteta prije nego što bude primljena u članstvo.

²² Novaković, G. Nada, Obradović, D. Marija (2018) „Migranti, društveni pokreti i solidarnost“, Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.246

²³ <https://www.akta.ba/eunato/eu/eu-integracije/126808/ovo-je-14-kljucnih-prioriteta-koje-bih-treba-ispuniti-za-clanstvo-u-eu> (pristupljeno dana 17.02.2024.)

S druge strane, stalna potreba za pružanjem pomoći i podrške migrantima može stvoriti određeni pritisak na resurse zemlje, uključujući zdravstveni sistem, socijalne usluge kao i infrastrukturu.

Migrantska kriza kao historijski složen fenomen, u kontinuitetu traži međunarodnu saradnju i koordinaciju, što će u narednom periodu prisiliti nosioce vlasti u Bosni i Hercegovini da usko surađuju s EU i usklade svoje zakonodavstvo s evropskim standardima kako bi država napredovala prema članstvu. Sve ove faktore treba uzeti u obzir kada se razmatra na način da li i kako migrantska kriza može otežati put Bosne i Hercegovine prema članstvu u Evropskoj uniji. Iako je utvrđivanje statusa pri članstvu u EU jedan kompleksan proces koji uključuje ispunjavanje mnogih političkih, ekonomskih, pravnih i administrativnih uslova, migrantska kriza predstavlja samo jedan aspekt koji može utjecati na taj status, ali nikako nije jedini i konačni faktor.

„Globalna ekonomska i migrantska kriza su doprinijele usponu desnih društvenih pokreta i političkih partija u svijetu, posebno u Evropi. Njihov uticaj na nacionalnom i regionalnom nivou je različit, što zavisi od istorijskih, ekonomskih, kulturnih, vjerskih, političkih i drugih okolnosti.“²⁴ Pobjedom desničarskih stranaka na posljednjim evropskim izborima otvara opravdane sumnje da može doći do značajnih implikacija za migrante i izbjeglice u Evropskoj uniji. Iako znamo da ovakvi politički trendovi često podrazumijevaju zagovaranje restriktivnijih politika prema migracijama i jačanje kontrole nad granicama, očekivati je da u narednim godinama svjedočimo zaoštavanju migracijskih politika i otežavanju procesa legalizacije statusa i integracije migranata.

Uz značajan napredak desničarskih stranaka postoji bojazan za porastom ksenofobije i diskriminacije migranata u društvu uz potencijalno zatvaranje ili ograničavanje programa podrške i socijalnih prava za migranta kao i jačanje kontrola i nadgledanje migrantskih zajednica.

Međutim, onaj stvarni utjecaj i konkretne politike ovisit će o tome koliko će desničarske stranke uspjeti provesti svoje politike na evropskoj sceni. Također, u narednom periodu za očekivati je da reakcije i civilnog društva, naročito onih umjerenijih političkih opcija, mogu do određene mjere ublažiti neke od najekstremnijih mjera prema migrantima.

Ono što je evidentno jeste da će ovo biti područje intenzivnih političkih previranja i debata u nadolazećem periodu, što zasigurno neće zaobići ni Bosnu i Hercegovinu.

²⁴ Novaković, G. Nada, Obradović, D. Marija (2018) „Migranti, društveni pokreti i solidarnost“, Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.250

U godinama koje dolaze upravljanje migrantskom krizom kod susjednih zemalja pa tako i Bosne i Hercegovine može predstavljati izazov za samu vladu ali i društvo u cjelini, a njihov odgovor na tu krizu može odrediti percepciju i identitet zemlje u domaćoj i međunarodnoj zajednici.

Većinsko stanovništvo morat će se naučiti živjeti s kulturnim pluralizmom. „To kretanje ka kulturnom pluralizmu odgovara pojavi globalne kulture, koja se hrani putovanjima, masovnim medijima i komodifikacijom kulturnih simbola, kao i migracijom“.²⁵

Otpor EU prema masovnim migracijama sa Bliskog istoka, iz Afrike i Azije osuđen je na neuspjeh, a način rješavanja migrantske krize je (bio) spor i strateški neadekvatan. Štaviše, migrantske kriza produbila je krizu EU. Ozbiljno su dovedene u pitanje proklamovane društvene vrijednosti i temelji institucija na kojima počiva. Prekršeni su brojni međunarodni dokumenti i zakoni o izbjeglicama i osnovnim ljudskim pravima. Uspon desničarskih pokreta i političkih partija, izrazito usmjerenih protiv migracija, dodatno je komplikovao odnose unutar i između članica EU, ali i zemalja kroz koje su prolazili migranti. Odnos građana, državnih institucija i političkih elita prema migrantima je bio različit. Kretao se u rasponu od izražavanja suosjećanja sa migrantima, do netrpeljivosti i javnih pojedinačnih i maovnih sukoba. Solidarnosti sa migrantima je bilo vrlo malo, a najviše i najčešće su stradala prava migranata na slobodu kretanja i pravo na život.²⁶

Iako znamo da su migracije u Bosni i Hercegovini dio šireg globalnog trenda kretanja ljudi u potrazi za boljom budućnošću, što samim time ostavlja značajne posljedice na državu i društvo, možemo ih posmatrati i kao sociološki fenomen koji se odnosi na selidbe ljudi iz jednog kraja u drugi, bilo da je to unutar jedne zemlje ili preko granica.

„Jedna od mnogobrojnih definicija kaže da migracije predstavljaju kretanje ljudi novi prostor ili zemlju kako bi pronašli posao ili bolje uslove za život. Migracije u 20. vijeku obilježile su na početku tog vijeka seobe iz ekonomskih i egzistencijalnih razloga, a to su seobe iz sela u gradove sa razvojem industrijalizacije; zatim, sredinom XX vijeka obilježile su seobe ljudi iz nerazvijenih područja u razvijene; a na kraju XX vijeka i početkom XXI vijeka, javljaju se velike seobe izazvane ratovima. Dok su ranije migracije obuhvatale pojedina društva, današnje

²⁵ Mesić, Milan, (2002), „Međunarodne migracije -Tokovi i teorije“, Filozofski fakultet, Zagreb, str.164

²⁶ Novaković, G. Nada, Obradović, D. Marija (2018) „Migranti, društveni pokreti i solidarnost“, Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.253-254

migracije mogu obuhvatiti sva društva bez obzira na njihov stepen razvoja, čvrstinu nacionalnih država ili stepen liberalizacije“.²⁷

Isto tako, kada migracije posmatramo iz perspektive današnjeg vremena vidjet ćemo da migracije na ovim područjima nisu nikada ni prestajale i da je to jedan kompleksan fenomen koji egzistira već hiljadama godina. To je proces rekli bismo u kontinuitetu.

4.2. Migrantska kriza na leđima Bosne i Hercegovine

Još od 2017. godine fenomen migrantske krize postaje sve prisutniji u medijskom prostoru i mi ga kao takvog počinjemo konzumirati u javnom diskursu. Iako smo još od ranije bili upoznati sa globalnim migracijama i migrantskim problemima, čini nam se da suštinu problema nismo shvatali dovoljno duboko dok nam spomenuti problem nije pokucao na naša vrata.

Iste godine država Bosna i Hercegovina postaje jedna od najvažnijih tranzitnih ruta za migrante koja počevši iz Sirije, Afganistana i drugih zemalja, preko Balkana vodi do zemalja zapadne Evrope. Njihovi problemi nastaju od momenta napuštanja vlastitih domova, a Evropa zajedno sa njima ulazi u jednu od najvećih migrantskih kriza posljednjih godina.

Nažalost o očekivanim posljedicama migrantske krize shvatamo onda kada svoje granice za izbjeglice zatvaraju Makedonija, Srbije, Mađarska i Austrija. Tada se otvara nova ruta za migrante koja iz Grčke kreće prema Albaniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. Nedugo poslije, problem migracija postaje preokupacija susjednih zemalja, a ista sudbina nije zaobišla ni Bosnu i Hercegovinu.

Ako govorimo o geopolitičkom stavu prema migracijama u Bosni i Hercegovini, onda se to može promatrati sa nekoliko stajališta, s obzirom na specifičnost političke situacije u zemlji.

S obzirom da je Bosna i Hercegovina označena kao zemlja tranzitne rute za migrante koji se kreću prema zapadnoj Evropi, jasno je da ova situacija stvara velike izazove i pritisak na zemlju, kako u pogledu upravljanja migracijama, tako i u sigurnosnom i socioekonomskom kontekstu. Vlasti u Bosni i Hercegovini vrlo često se suočavaju s pitanjima kako upravljati velikim prilivom migranata, njihovim smještajem i zaštiti ljudskih prava, što samu situacija dovodi do sigurnosnog rizika i regionalnih tenzija, s obzirom na blizinu zemlje s drugim zemljama Zapadnog Balkana.

²⁷ Maksimović, Marija (2018) „Migracije i ljudski resursi u kontekstu globalizacije“, Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.194

Međutim, imajući u vidu političku fragmentaciju i složene međuetničke odnose u zemlji jasno je da postoji nedostatak koordinacije između entiteta, državnih institucija kao i lokalnih vlasti u upravljanju migrantskom krizom, što stvara dodatne izazove za Bosnu i Hercegovinu. Ono što je važno napomenuti jeste da su od samog početka stavovi prema migracijama u Bosni i Hercegovini različiti, s obzirom na politički, etnički i ideološki kontekst.

Jedan od glavnih izazova sa kojima se naša država susrela od samog početka je nedostatak kapaciteta za prihvatanje i smještaj migranata, dok postojeći prihvatni centri nisu bili dovoljni za nadolazeći broj migranata, što je dovelo do prenatrpanosti i neadekvatnih uslova boravka, na što su upozoravali i predstavnici Evropske unije i Evropske komisije.²⁸

Sa aspekta institucionalne saradnje za adekvatno upravljanje migracijama jasno je da je potrebna saradnja između država, njihovih vlada, međunarodnih organizacija, civilnog društva kao i migranata samih. To podrazumijeva uspostavljanje adekvatnih zakonskih okvira, provođenje politika integracije, zaštitu prava migranata, osiguravanje neophodnih humanitarnih uslova ali i pružanje podrške potrebama i izazovima sa kojima se migranti suočavaju.

Tako je migrantska kriza u Bosni i Hercegovini svojim dolaskom testirala institucionalnu infrastrukturu naše zemlje u pogledu upravljanja migrantskim tokovima i pružanja neophodne podrške migrantima.

Ipak, neadekvatno reagovanje ili nesnalaženje državnih institucija zaduženih za rješavanje ovog problema, stiče se dojam da je dovelo do usložnjavanja ionako prisutnog problema migranata u Bosni i Hercegovini.

„Granična policija BiH je od ključnog značaja za provjeru dolazećih migranata i izbjeglica i za identifikovanje potencijalnih žrtava trgovine ljudima. Međutim, Ministarstvo sigurnosti BiH nije dalo jedinstvene instrukcije o pravilnoj proceduri prilikom pristupa i provjere migranata. Ovo može oslabiti sposobnost ove institucije da efikasno identifikuje potencijalne žrtve među migrantima i izbjeglicama“.²⁹

„Predstavnici Službe za poslove sa strancima naveli su da nisu dobili jedinstvene smjernice za postupanje po slučajevima ugroženih migranata i izbjeglica, da su neadekvatno obučeni da rade sa takvim slučajevima i da nemaju dovoljnu unutrašnju infrastrukturu kako bi adekvatno reagirali u okviru svog zakonskog mandata. Potrebna je senzibilizacija osoblja Službe za poslove sa strancima o pitanjima kao što su domaće zakonodavstvo o trgovini ljudima,

²⁸ <https://www.slobodnaevropa.org/a/migranti-bih-pred-zimu/30280881.html> (pristupljeno dana 11.02.2024.)

²⁹ <https://www.osce.org/files/f/documents/3/b/397322.pdf>, str7

uključujući referalni mehanizam za žrtve, kao i rodno zasnovano nasilje u kontekstu mješovitih migracijskih tokova.³⁰

Koordinacijsko tijelo zaduženo za pitanje migracija u Bosni i Hercegovini je Vijeće ministara, čija je uloga koordiniranje aktivnosti i svih odgovora koji se tiču navedene problematike.

Ovo tijelo ima usku saradnju sa međunarodnim organizacijama kao što su Međunarodna organizacija za migracije (IOM), Visoki komesarijat Ujedinjenih naroda za izbjeglice (UNHCR), a sve u cilju adekvatnog pružanja usluga i koordiniranja na terenu.

Njihova uloga ogleda se u osiguranju smještaja i humanitarne pomoći migrantima kao i saradnji sa lokalnim vlastima.

Kada je u pitanju entitetski nivo, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska također su formirale koordinacijska tijela a koja rade sukladno državnom tijelu za pitanje migracija.

Pored državnih i entiteskih tijela postoje i lokalne organizacije civilnog društva koje su uključene u rješavanje migrantskih problema, kao što su Crveni križ i druge volonterske organizacije koje pružaju pomoć u hrani, odjeći, medicinskoj opremi i sl.

Iako je volonterski doprinos značajan za većinu migranata, ipak njihova uloga na terenu često bude ograničena i to zbog nedostataka finansijskih sredstava. Postojeći ali i dalje nedovoljan broj smještajnih kapaciteta uz sveprisutnu političku nestabilnost efikasno upravljanje migrantskim tokovima postaje sve teže.

Iako je većem dijelu javnosti jasno da migranti ulaze u zemlju sa namjerom da u što skorijem periodu pređu državnu granicu i tako nastave svoje kretanje, ipak često se susreću sa izazovima kao što su zatvorene granice, neadekvatna institucionalna podrška, kao i neprihvatanje većeg dijela stanovništva naročito onih mjesta u kojima su prisutni migranti.

S obzirom na brojne izazove koje migrantska kriza može izazvati u jednoj državi, stiče se utisak da kod ovako složenog i dinamičnog društvenog fenomena postoji različitost u stavovima javnog mnijenja u Bosni i Hercegovini prema migrantima i njihovoj asimilaciji na teritoriji jedne države. S druge strane postavlja se pitanje da li smo u posljednjih godina pokazali dovoljno empatije prema migrantima, iako je lako razumjeti da javnost može biti podložna promjenama i to prvenstveno pod utjecajem nekoliko faktora a prije svega to su mediji, političke kampanje ali i lični stavovi. U tom pogledu, ukoliko stvari posmatramo moralistički, ljudski, ali i populistički gledano, možemo sa sigurnošću kazati da ne činimo dovoljno, jer na

³⁰ Ibid

polju humanitarnog rada i pružanja pomoći migrantima uvijek se može i mora više. S ljudskošću se ne može pretjerati.

S druge strane, ako stepen empatije prema migrantima mjerimo brojem prihvatnih centara za ovu populaciju, ili brojem angažiranih humanitarnih djelatnica i djelatnika, onda rezultat, vjerojatno, ne bi bio tako poražavajući, odnosno mogli bismo uz stanovitu ogradu reći da smo empatičniji nego što mislimo.

I djeca migranti u Bosni i Hercegovini često imaju poteškoće u pristupu osnovnom obrazovanju. Proces integracije u bosanskohercegovački obrazovni sistem zajedno sa jačanjem školskih i kadrovskih kapaciteta za rad sa djecom važni su koraci kako bi se omogućilo pravo na obrazovanje za djecu migrante kao postojana zakonska obaveza. Kroz navedeni proces, pojedine škole u sarajevskom i unsko-sanskom kantonu uz podršku nevladinog sektora, pojedinih organizacija kao i kantonalnih ministarstava omogućili su da djeca migranti budu uključena u sistem školovanja.³¹ Školsko okruženje može im stvoriti neophodan osjećaj sigurnosti i stabilnosti, dok interakcija s vršnjacima i učiteljima pruža im strukturu i rutinu koja je važna za emocionalnu stabilnost.

Također, doprinosi i njihovom cjelokupnom razvoju i šansama za uspjeh što može biti ključni korak prema ostvarenju jednakosti prilika za sve djecu, bez obzira na njihovu migracijsku pozadinu.

Međutim, postoje i ona djeca koja nisu uključena u formalno obrazovanje i za njih se u pojedinim prihvatnim centrima organizuju edukativne radionice koje imaju za cilj detraumatizaciju djece bez pratnje i ponovnog otkrivanja vlastitih potencijala.³² Integracija kroz školski sistem olakšava pristup psihosocijalnoj podršci za djecu migranata time što školski psiholozi i savjetnici mogu pružiti individualnu podršku i terapiju kako bi se nosili s traumatskim iskustvima.

„Sa sociološkog aspekta važnost obrazovanja i edukacije migranata ogleda se i u očuvanju kulturnog identiteta. Kroz formalno i neformalno obrazovanje, migranti imaju priliku održavati svoj jezik i kulturu živima, širiti svoje vrijednosti i tradicije te promovirati multikulturalnost i toleranciju u društvu. Sustavno ekonomsko, socijalno i kulturno isključivanje iz glavnih tokova većinskog (domaćinskog) društva i gubitak nade u uspješnu

³¹ <https://www.unicef.org/bih/pri%20C4%208De/prvi-dan-%20C5%A1kole-za-djecu-izbjeglice-i-migrante-na-ilid%20C5%BEi> (pristupljeno dana 19.02.2024.)

³² <https://www.unicef.org/bih/pri%20C4%208De/najva%20C5%BEnije-je-da-budem-dobar-%20C4%20Dovjek> (pristupljeno dana 19.02.2024.)

integraciju može navesti manjinske grupe da svoju borbu za društveno priznanje preusmjere, iz nastojanja na inkorporaciji prema stvaranju zasebnog grupnog identiteta. Time se teži jednom autonomnom enklavskom socijalnom, a po mogućnosti i fizičkom prostoru u neprijateljskom okruženju“.³³

Međutim, jasno je da još uvijek postoji potreba za dodatnim naporima da se osigura dostupnost adekvatne psihološke i pedagoške pomoći za djecu migrante, što uključuje i povećanje neophodnih kapaciteta nadležnih ministarstava ali i nevladinih organizacija koje pružaju podršku i osiguravanje resursa za njihov rad.

Kada govorimo o etnoreligijskom identitetu migranata koji borave u Bosni i Hercegovini, on je izrazito kompleksan i osjetljiv. Uzimajući u obzir historijski kontekst i multi-konfesionalnu prirodu ove zemlje, osjetljivost ovog pitanja prvenstveno proizilazi iz političkih razloga s obzirom da se međunarodne migracije uz etničke razlike, u Bosni i Hercegovini pored sigurnosnih doživljavaju i kao politički problem.

Polazeći od činjenice da su u Bosni i Hercegovini prisutne tri glavne religijske zajednice - Islam, Pravoslavlje i Katoličanstvo, u tom kontekstu, dolazak migranata različitih vjerskih pripadnosti predstavlja novi izazov kako za domicilno stanovništvo tako i za institucionalno-sigurnosni aparat ove države.

S druge strane, etnički identitet migranata u Bosni i Hercegovini posljednjih godina je heterogen i raznovrstan, jer oni migranti koji dolaze u Bosnu i Hercegovinu obično dolaze iz različitih zemalja i regija, pa njihov etnički identitet vrlo različit.

„U masovnoj seobi naroda sa Bliskog istoka i sjeverne Afrike ka Europi, posljednjih godina, neminovno dolazi do susreta i sukoba različitih kultura i kolektivnih identiteta posebno onih koji se baziraju na religijskoj i etničkoj fundamentalnosti“.³⁴

„Baš imigranti mogu dati poseban doprinos razvitku novih oblika identiteta, jer oni proizilaze iz njihove osobite situacije kulturne rascijepljenosti između zemlje podrijetla i primitka, u trajnom stanju kulturalne tranzicije i preispitivanja identiteta. Ti novi osobni identiteti posjeduju složene nove transkulturalne elemente. No, višestruki identiteti nisu više svojstveni samo migrantima, nego postaju općom karakteristikom ljudi postmodernog društva“.³⁵

³³ Mesić, Milan, (2002), „Međunarodne migracije -Tokovi i teorije“, Zagreb: Filozofski fakultet, str.203

³⁴ Ćiparižović, Radisavljević, Dragana (2018), „Etnoreligijski aspekt savremenih migracija“, Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.50

³⁵ Mesić, Milan, (2002), „Međunarodne migracije -Tokovi i teorije“, Zagreb: Filozofski fakultet, str.165

Važno je napomenuti da mnogi migranti u Bosni i Hercegovini nemaju trajni ili jednoznačan etnički identitet jer su često razapeti između svoje zemlje porijekla, zemalja kroz koje su prolazili i zemlje u kojoj žele tražiti azil. Mnogi od njih mogu također mijenjati svoje etničko porijeklo ili vjersku pripadnost kako bi poboljšali svoje šanse za dobivanje azila.

Činjenica da se radi o migrantima iz pretežno muslimanskih zemalja, to znatno definira okvir prihvatanja i razumijevanja migranata, kao što u izvjesnoj mjeri, u dijelu javnosti u BiH, definira i stepen nepovjerenja i nespremnosti da im se pomogne kao neskriveni šovinistički refleksi. Ostaje posve legitiman bojazan bi li se u dijelu naše javnosti iskazivao isti stepen spremnosti za pomoć ovoj grupaciji da je riječ o nemuslimanima? I bi li ta činjenica dovela i do drukčijeg rasporeda prihvatnih centara?

Unatoč svemu, da bi se premostile sve ove tenzije, ključno je izgraditi kulturu dijaloga, tolerancije i uzajamnog razumijevanja među svim vjerskim zajednicama u BiH. Ne smijemo zaboraviti da uloga autoriteta i vjerskih vođa može biti od ključne važnosti, jer samo takvim pristupom moguće je osigurati miran suživot migranata i lokalnog stanovništva.

„Kroz historiju pitanje migranata uvijek se sa sobom nosilo političku odgovornost i spremnost države da se suprotstavi sa ovim fenomenom. Tako su još 1973. godine ilegalni migranti činili oko 10 posto ukupne imigrantske populacije u Zapadnoj Europi, što postepeno izaziva tenzije i povećava neprijateljstvo javnosti a što je za posljedicu natjeralo većinu zemalja na zaoštavanje imigracijske politike. Nesrazmjern ekonomski jaz Sjevera i Juga jedan je od ključnih faktora velikog priliva ilegalnih migranata u razvijene zemlje, uprkos pokušajima reguliranja ilegalnih dolazaka što je bio dovoljan motiv agresivnu političku retoriku tadašnje ekstremne desnice“.³⁶

Politički odgovor na novonastalu situaciju i u Bosni i Hercegovini nije bio adekvatan, a ujedno je pokazao potkapacitiranost državnih institucija da upravljaju krizom. U takvim situacijama često je dolazilo do deportacija migranata iz jednog u drugi kanton na prostoru Federacije.

Zbog sve češćih otvorenih izjava pojedinih dužnosnika, prije svega u Republici Srpskoj o tome kako ne žele prihvatne centre na vlastitom teritoriju³⁷, jasno sugerira kako su migranti postali politička tema par excellence, koja uglavnom služi za daljnja antagoniziranja ionako podijeljene javnosti.

³⁶ Mesić, Milan, (2002), „Međunarodne migracije -Tokovi i teorije“, Zagreb: Filozofski fakultet, str.120

³⁷ <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Na-prostoru-RS-neece-se-pravit-centri-za-smjestaj-migranata/554365> (pristupljeno dana 30.01.2024.)

Ukoliko posmatramo kurs zemalja Zapadnog Balkana prema migrantima, on se može se definisati kao raznolik i složen, što pokazuje da svaka od tih zemalja ima svoje politike i jasna određenja prema pitanju migracija, što opet može ovisiti o različitim faktorima kao što su politička situacija u regionu i zemlji, broj migranata ali i pritisak na granice.

S druge strane, zemlje poput Hrvatske i Mađarske od samog početka migrantske krize pokazale su mnogo restriktivniji pristup prema migrantima. Hrvatska je često bila optuživana za nezakonito i nasilno ponašanje hrvatske policije prema migrantima³⁸, dok je Mađarska postavila bodljikavu žicu u dužini od 150 kilometara duž granice sa Srbijom i Hrvatskom kako bi spriječila dolazak migranata³⁹. Također, zemlje Zapadnog Balkana često ovise o politici Europske unije, pa se njihovi stavovi i politike prema migrantima često usklađuju s zajedničkim europskim pristupom.

Kakva je politika Evropske unije (EU) po pitanju migrantske krize najbolje pokazuje izvještaj iz 2018. godine koji je predstavila nevladina organizacija Amnesty International kada je osudila evropske vlade da kroz nehumano i sistemsko protjerivanje migranata u neadekvatne smještajne prostore u Bosni i Hercegovini, prvenstveno želeći po svaku cijenu osigurati zaštitu evropskih granica, čime dodatno doprinose rastućoj humanitarnoj krizi nadomak Evropske unije.⁴⁰

Upravo kroz prizmu politike, sudbine migranata u Bosni i Hercegovini i danas često bivaju instrumentalne za politička prepucavanja naročito u izbornim ciklusima. Iako smo naviknuti na radikalizaciju narativa u godinama pred izbore, migrantsku krizu pojedini političari koriste kao platformu za ksenofobne stavove što za krajnji cilj ima pridobiti određeni broj biračkog tijela, što u konačnici možemo nazvati populizmom.⁴¹ Iako se očekuje da na listi državnih prioriteta bude jačanje kadrovskih kapaciteta onih institucija koje se direktno bave pitanjem migracija, kao i podrška lokalnim zajednicama, naročito onim u kojima se nalazi prihvatni centri kao i predstavljanje sistemskog rješavanja problema migranata u državi, zbog odsustva političke volje stiže se dojam da se ovom problemu ne nazire kraj.

³⁸ <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-izvjestaj-migranti-granica-policija/31931784.html> (pristupljeno dana 13.02.2024)

³⁹ <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2017/3/7/madarska-ce-bodljikavu-zicu-na-granici-staviti-pod-elektricni-napon> (pristupljeno dana 14.02.2024)

⁴⁰ <https://www.slobodnaevropa.org/a/izbjeglice-migranti-hrvatska-granica-bih-amnesti-izvje%C5%A1taj/29817628.html> (pristupljeno dana 17.01.2024.)

⁴¹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/manipulacije-migranti-bih/29463528.html> (pristupljeno dana, 09.02.2024.)

Ukoliko uzmemo u obzir da migratorni procesi potencijalno mogu utjecati na osjećaj pripadnosti i zajedničkog identiteta građana, otuda i otpor pojedinih političkih zvaničnika iz Republike Srpske.⁴² Uoči izbornih procesa migrantska kriza za etno-političke elite i pojedince, naročito one u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska, pokazala se kao dobro sredstvo manipulisanja biračkim tijelom. Naime, od samog početka predizborne kampanje, antimigrantske politike usmjerene od strane desnih radikalnih stranaka u ovom entitetu predstavljene su isključivo kao sigurnosni problem za njegove građane.

S druge strane, hrvatski član Predsjedništva BiH Dragan Čović smatra da bi Bosna i Hercegovina bila destabilizirana sigurnosno i politički, ukoliko bi migranti koji se pokušavaju domoći Europske unije (EU) ostali u zemlji.⁴³

Zato kada pogledamo da od 2018. godine na prostoru zemalja Zapadnog Balkana u kontinuitetu na izborima svoje izborne mandate dobivaju stranke sa nacionalnim prefiksom a čije politike među svojim prioritetima ne podrazumijevaju sistemsku brigu prema migrantima, jasno je onda odakle polaze antimigracioni narativi na ovim prostorima.

Politika Europske unije (EU) u vezi migrantske krize u Bosni i Hercegovini vjerojatno nije potpuno jedinstvena. S obzirom na složenost pitanja migrantske krize i različitih stavova među zemljama članicama, otuda postoje različiti pristupi i perspektive unutar EU-a. Neke zemlje članice imaju strože politike prema migrantima, dok druge favoriziraju humanitarni i integracijski pristup.

I dok se sprovode različite politike prema migrantima na području zemalja Zapadnog Balkana „najviše se izbjeglica u 2018. godini doselilo u Srbiju i Bosnu i Hercegovinu kao posljedica liberalizacije viznog režima u Iranu i kurdske referenduma o nezavisnosti u Iraku. Navedene zemlje iz kojih dolaze migranti su ugrožene političkim konfliktima i siromaštvom. Zemlje preko kojih migranti najčešće dolaze do Srbije su Makedonija, Albanija i Crna Gora, zatim prolaze kroz Bosnu (sve češće se i zadržavaju u pojedinim gradovima, npr. Bihać, Brčko)“.⁴⁴

I dok je 2018. godina za Bosnu i Hercegovinu označena kao pozitivna po pitanju ljudskih prava a prema izvještaju Međunarodne organizacije za zaštitu ljudskih prava - Human Rights Watch (HRW), naredna 2019. godina obilježena je kao godina institucionalnog lutanja migranata zajedno sa vlastima u Bosni i Hercegovini.

⁴² <https://www.slobodnaevropa.org/a/manipulacije-migranti-bih/29463528.html> (pristupljeno dana, 09.02.2024.)

⁴³ <https://hms.ba/covic-bih-postala-hot-spot-zamigrante-ostanu-li-ovdje-destabilizirat-ce-bih/> (pristupljeno dana, 09.02.2024.)

⁴⁴ Lukšić, Vedran, (2019), „Povijest i suvremenost svjetskih migracija – njihov utjecaj na gospodarstvo i društvo“ -završni rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“ Pula, str. 16

Unatoč usvojenim planom za efikasno upravljanje migrantskom krizom od strane Operativnog štaba za pitanje migracija u Bosni i Hercegovini⁴⁵, kao i stalnog upozoravanja čelnika iz Evropske unije (EU) na nehumane uslove prihvatnih centara sa naglaskom na kamp Vučjak i njegovo zatvaranje, godina će ostati upamećena po lošoj koordinaciji i prebacivanju odgovornosti između državnih i kantonalnih vlasti.⁴⁶ Godina je tako završena zatvaranjem „Jungle Camp-a“ i prebacivanjem migranata u prihvatni centar Ušivak kod Sarajeva.⁴⁷

U decembru 2020. godine Bosna i Hercegovina suočava se novom humanitarnom krizom. Naime, loši uslovi i nedostatak dovoljnog broja smještajnih kapaciteta, najava zatvaranja nekih od migrantskih kampova kao i nejasna korespondencija državnih i kantonalnih ministarstava dovela je do pojave humanitarne krize. Bila je to idealna prilika za politička potkusurivanja i iskazivanje nezadovoljstva velikog broja gradskih vlasti o nebrizi države prema vlastitom stanovništvu, kao i najave novih migrantskih talasa u godinama koje dolaze.⁴⁸

Sa politološkog aspekta možemo kazati da ovo nije problem sa kojim su se trebale boriti zemlje balkanske migrantske rute, već sve države zapadnog Balkana uz bezrezervnu pomoć Evropske unije.

4.3. Globalno iz okvira Lokalne zajednice Zavidovići

Iako je Bosna i Hercegovina kroz historiju bila područje koje se odlikuje kretanjem ljudi kako između samih pojedinih mjesta tako i iseljavanjem i useljavanjem u nju, najznačajniji period ovih kretanja desit će se poslije 1946. godine u periodu značajnije industrijalizacije zemlje.

Upravo zahvaljujući brzom industrijalizacijom Bosne i Hercegovine rastao je društveni proizvod i zaposlenost a tako jačale i same migracije.

Razvoj pa i sam nastanak brojnih gradova u Bosni i Hercegovini može pripisati višedecenijskoj posljedici migracija na globalnom nivou. Iz različitih epohalnih faza čovjekovog življenja migrantska kretanja odredila su identitet mnogim današnjim gradovima u Bosni i Hercegovini.

⁴⁵ <http://www.msb.gov.ba/vijesti/saopstenja/default.aspx?id=17733&langTag=bs-BA> (pristupljeno dana 15.02.2024.)

⁴⁶ <https://www.slobodnaevropa.org/a/mijatovic-migranti-vu%C4%8Djak/30305225.html> (pristupljeno dana 15.02.2024.)

⁴⁷ <https://www.slobodnaevropa.org/a/migranti-iz-bihaca-preba%C4%8Deni-u-u%C5%A1ivak-kod-sarajeva/30317929.html> (pristupljeno dana 15.02.2024.)

⁴⁸ <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/mustafa-ru%C5%BEEni%C4%87-premier-usk-a-predsjedni%C5%A1tvo-bih-hitno-mora-odrediti-migrantsku-kotu/2115473> (pristupljeno dana 06.02.2024.)

Jedan od njih su i grad Zavidovići, koji se po do sada pronađenim dokumentima, prvi put spominju u popisnom defteru 1565. i 1604., i to kao „Selo Zavidovići“. Prema popisnim defterima selo Zavidovići su imali 1565. godine 10 domaćinstava, a 1604. godine nešto manje – 7 domaćinstava.⁴⁹

Etimološko porijeklo Zavidovića za sada je nepoznato, iako postoje brojne neslužbene predaje o samom nazivu, ali to i dalje ostaju u domenu špekulacija, bez jasnih i pisanih izvora. O migratornim kretanjima iz ovog perioda nema podataka, sve do dolaska austrougarske uprave, kada se mogu primijetiti kulturološke promjene na ovom području.

Tek odlukom Berlinskog kongresa koji je ovlastio Austro-Ugarsku monarhiju da preuzme upravu nad Bosnom i Hercegovinom (Mujkić, 1999: 67), dalo se naslutiti, da će mnoge gradove nastaniti i strane firme iz krajeva pod austrougarskom vlašću.

Područja šumskog bogatstva na prostoru zavidovićke općine privukli su i strane investitore koji će, ispostaviti će se kasnije, odrediti identitet jednog grada. Pored osavremenjavanja dosadašnje proizvodnje, njene internacionalizacije, uvođenja električne energije i industrijske obrade drveta povećava se i broj dolazaka visokokvalificiranih stručnjaka, naročito onih sa istog ili sličnog govornog područja kao što su Slovenija, Slovačka, Češka, Poljska.

Poređenja radi, iako se danas pod migracijom stručnjaka može definisati „odljev mozgova“ iz siromašnih u razvijene zemlje, to za Zavidoviće nije značilo. Iz dostupne literature dalo se primijetiti da je stručna radna snaga dolazila iz razvijenih zemalja austrougarske monarhije u nerazvijenu zemlju Bosnu i Hercegovinu.

„Od ukupno zaposlenih radnika u eksploataciji i preradi drveta u BiH, u dvije zavidovićke firme bilo je zaposlenih 26%. Dakle, više od ¼ zaposlenih u Bosni i Hercegovini. Domaćih radnika je bilo zaposleno u BiH 83%, a u zavidovićkim firmama 67%. Prema tome, u zavidovićkim firmama su favorizovani strani radnici. Radilo ih je 33%, a u BiH 17%. Teško je objasniti da je na radu u šumi skoro polovica radnika zavidovićkih firmi bila inozemna“.⁵⁰

Izgradnja pilanskih postrojenja „Eissler i Ortlieb“ i šumske željeznice dolinom rijeke Krivaje predstavlja i konačnu fazu formiranja drvnog industrijskog kompleksa u kojem će se zaposliti znatan broj radnika⁵¹, a Zavidovići uz to postati grad.

⁴⁹ Mujkić. H. Jusuf, (1999.), „Zavidovići kroz historiju“, Zavidovići, str. 45

⁵⁰ Mujkić. H. Jusuf, (1999.), „Zavidovići kroz historiju“, Zavidovići, str. 103

⁵¹ Šimšić, Dragan, (2015), „Abecedar stranih prezimena Zavidovićana od nastanka grada do 1992. godine“, Zavidovići, str. 5

„Stručna radna snaga od početka rada pilane za izradu duge i njen transport bila je angažovana iz raznih dijelova Austro-ugarske monarhije, a pomoćna radna snaga sa domaćeg terena. Prema navodima hronografa i hronologa oko 70% stručnjaka bilo je iz stranih zemalja, uglavnom iz Galicije i Karpata, odnosno stručnu radnu snagu činili su Nijemci, Austrijanci, Mađari, Česi, Poljaci, Slovaci, Italijani, Rumuni, Moldavci, te Slovenci, Jevreji, Turci i Albanci“.⁵² Njihovim dolaskom i otvaranjem radnih pogona grad počinje da živi, a za održavanje života bila je neophodna i prateća infrastruktura, kao što su škole, bolnice, hoteli, ugostiteljske prodavnice, željeznička stanica, vjerski objekti...

To potvrđuje koliki je bio utjecaj stranog stanovništva koji su svjesno ili nesvjesno doprinosili stvaranju identiteta jednog grada. I dok se mislilo da će većina njih ostati kratko u Zavidovićima, nakon što se uspostavi funkcionalan sistem proizvodnje kao i obuke domaćeg stanovništva za potrebe novoformiranih preduzeća, mnogi od njih su zauvijek ostali u Zavidovićima, sklapali brakove, formirali porodice i na kraju umirali u Zavidovićima.

Snažan utjecaj stranih doseljenika kao posljedica razvoja šumsko-industrijskih preduzeća bio je vidljiv još 1902. godine kada su Zavidovići brojali 3000 radnika (Mujkić. H. 1999:69).

Njihova brza asimilaciju u jednoj potpuno nepoznatoj sredini bila je vidljiva prilikom formiranja seoske Općine Zavidovići, gdje je od osam članova Općinskog odbora imenovano njih pet sa stranim prezimenima, a zamjenik načelnika je bio nijemac Jakob Urlich (Mujkić. H. 1999:72). Da će Zavidovići do danas ostati multikulturalna i multireligijska sredina dalo se primijetiti još 1906. godine, kada je na ovom području živjelo Rimokatolika (54%), Srba-Ort (20%) Islamista (17,8%), Evangelista (4,1%) i Izraelaca (3,4%) (Mujkić. H. 1999:70)

U periodu industrijske ekspanzije Zavidovići su bili grad čiji je index rasta bio za 30 % veći u odnosu na index rasta cjelokupnog stanovništva u Bosni i Hercegovini (Mujkić. H. 1999:82), što još jednom dokazuje posljedičnu vezu kroz utjecaj i prisustvo stranih investitora. Dolaskom nove vlasti na ova područja bila je i uočene su i značajne promjene stanovništva na osnovu vjerske pripadnosti. Tako je prirodni rast kod pripadnika pravoslavne i katoličke vjerske pripadnosti, bio znatno veći u odnosu na pripadnike muslimanske vjere,⁵³ što da naslutiti da je pojavljivanjem nove vlasti i dolaskom stranih radnika iz zemalja Austro-Ugarske monarhije došlo i do pojave većeg broja naroda druge religijske vjeroispovijesti u odnosu na dominantno zatečeno stanovništvo muslimanske vjeroispovijesti čije su porodice u velikom broju emigrirale nakon austrougarske okupacije.

⁵²Šimšić, Dragan, (2015), „Abecedar stranih prezimena Zavidovićana od nastanka grada do 1992. godine“, Zavidovići, str. 6

⁵³ Mujkić. H. Jusuf, (1999), „Zavidovići kroz historiju“, Zavidovići, str. 82

„Tako i danas u Zavidovićima imamo prezimena poljskog porijekla kao što su: Marthi, Šamota, Križanovski, Skoceljaš, Sporiš, Kureluk, Burda, Kuzma...Česi: Drahutovski, Hronek, Kunc, Slavik, Lacko, Elijaš...Nijemci: Lauber, Špajdl, Gruber, Remer, Laharner, Rohr, Jeger, Vetcer...Turci: Čakal, Saka, Bektaš, Tudžin, Kalkan...Jordanci: Hussain, Samha, Badawi, Hasan Ahmed... Bugari: Kirkov, Petrov, Ninkov...Austrijanci: Ulm, Kelc, Jurant, Rauš, Miler, Vindiš, Šer“.⁵⁴ Ovo su samo neka od prezimena koja su ili još uvijek egzistiraju na području Zavidovića. O kulturnom životu u Zavidovićima više u petom poglavlju ovog rada.

5. POLITOLOŠKO RAZUMIJEVANJE POZORIŠTA

Politološko razumijevanje pozorišta temelji se na ideji da pozorište, osim što služi kao umjetnički izraz, može biti i prostor za raspravu o političkim idejama, društvenim odnosima i moći. U tom smislu, pozorište se posmatra ne samo kao zabava, već i kao alat za političku edukaciju, društvenu kritiku i mobilizaciju građana na što ću se posebno referirati u narednim poglavljima ovog rada.

5.1. Odnos pozorišta i vlasti

Ukoliko historijski posmatramo odnos pozorišta i vlasti možemo primijetiti da je varirao kroz različite historijske i kulturne periode, i kao takav se može okarakterisati kao izuzetno kompleksan i neizvjestan. Svjesni da pozorište može biti sredstvo za kritiku vlasti, u mnogim zemljama ono je pod strogom kontrolom vlasti.

„Tokom povijesti čovječanstva, u različitim su vremenima i na različitim prostorima odnosi pozorišta i vlasti bili vrlo različiti. Samuel Weber (2004) podsjeća kako „Odnos između pozorišta i politike ima dugu i burnu povijest. Od svih „umjetnosti“ pozorište najizravnije nalikuje politici utoliko što je tradicionalno poimano kao okupljanje ljudi u zajedničkom prostoru. Ali publika u pozorištu razlikuje se od članova političkog skupa: njezino je postojanje ograničeno u vremenu, dok politike načelno teže dužem trajanju“. Ponegdje su ti odnosi, iznimno, kroz vrlo duga razdoblja bili neprekidno dobri ili pak stalno loši, ali najčešće se radilo

⁵⁴ Šimšić, Dragan, (2015), „Abecedar stranih prezimena Zavidovićana od nastanka grada do 1992. godine“, Zavidovići, str. 8

o oscilacijama i promjenjivim odnosima koji su ovisili o čitavom nizu društvenih faktora i velikom broju utjecaja iz okruženja“.⁵⁵

„Kako je uočio Boris Senker pozorišna je predstava umjetničko djelo, ali je svaka izvedba u isti mah i masovno javno okupljanje. A pozorište je i „javna i umjetnička djelatnost“ pa je zbog niza okolnosti „izravno osjetljivo“ na sve društvene i političke promjene. U pozorišnim predstavama, protagonisti gotovo u pravilu konkretiziraju neki grad, državu, vrijeme,svjetonazor, norme i načela, dramski pisac nužno komunicira određenu „poruku“ čak (ili osobito) onda kad deklarativno ne želi zauzimati stav. Međutim, isključivo u vrlo radikalnim, izravnim (zlo)rabljenjima kazališta za prijenos neke poruke, u određivanju dramskih tekstova govorimo o tipu „političkoga pozorišta“. Alfonso Sastre (1994) upozorava da ideologija autora igra važnu ulogu u svakom dramskom tekstu, iako ideologija po sebi ne može biti načelo dramskoga teksta kao takva. On upozorava kako je „Svaka (je) umjetnost, univerzalno ili obvezatno propaganda, ponekad nesvjesna, ali gotovo uvijek na nek način namjerna propaganda“.⁵⁶

„Wilmar Sauter(2000) pokušao je ponuditi jednostavnu definiciju: „Prikladno je misliti kako se političko pozorište bavi problemima o kojima se zapravo odlučuje na političkoj razini, i da je moguće djelovati u odnosu na te probleme s ciljem utjecanja na političke odluke“. Kategoriziranjem scenskih izvedaba u skupinu „političko pozorište“, prostor je širi, a izbor raznovrsniji“.⁵⁷

U osnovi „političkog pozorišta“ jest vjera u veliku društvenu moć pozorišta (koju ono, na žalost, uglavnom ne posjeduje) i odlučnost da se pozorišnim sredstvima izravno politički djeluje. Kako ga definira Patrice Pavis (2004), političko je pozorište hibridni žanr i služi političkoj propagandi; više je oblik političkog aktivizma negoli umjetnička forma, ono je „agitacijska igra koja zamjenjuje pozorište“. Da pozorište ne može zamijeniti politiku i obratno tvrdi i najvatreniji zagovornik političkoga pozorišta Siegfried Melchinger (1989), upozoravajući kako postoji vrlo jasna razlika između pozorišta i politike i jasan odabir onoga što je od to dvoje primarno.

⁵⁵ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.136

⁵⁶ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.189

⁵⁷ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.190

„Erwin Piscator, kao prvi teoretičar (i praktičar) političkoga pozorišta, čak doslovno predlaže izbacivanje riječi „umjetnost“ iz govorenja o pozorištu, ističući kako se uopće ne želi baviti umjetnošću, nego politikom putem pozorišta.

Piscator je načeo ideje koje je Brecht kasnije razvio u svoje „epsko pozorište“ i teorije o „začudnosti“ igre“.⁵⁸

„Unatoč tome, antička je komedija imala vrlo izražene oblike političkoga aktivizma, neusporedivo izravnije i naglašenije negoli tragedija. Još Aristofan uvodi u pozorište vrlo izravan politički angažman, vrlo konkretno, pišući i protiv Peloponenskog rata, i protiv Perikla i Kleofonta, pa je zato čak i u vrijeme pukovničke diktature u Grčkoj, polovicom 20. stoljeća, bio zabranjen autor. Društveno angažirano pozorište, kako ga razumijemo u suvremenome kontekstu, međutim, oblikovalo se tijekom 19. i 20. stoljeća u Europi (i potom kao takvo izvoženo i „presađivano“ u njezine bivše ili aktualne kolonije), usporedno s porastom svijesti o potrebi društveno angažiranoga djelovanja i porastu stvarnih mogućnosti da se takvo djelovanje i ostvari“.⁵⁹

„Političko se pozorište u pravilu pojavljuje u povijesnim trenucima slabosti i nemoći humanističke kulture, u trenucima velikih socijalnih kriza, i u pravilu brzo iščezava u stabilnom društvenom okruženju, bilo da je riječ o stabilnosti totalitarizma ili pak liberalizma.

Pojam kazalište Agitpropa dolazi iz ruskoga jezika gdje je nastao spajanjem riječi agitacija i propaganda. Agitrop je oblik pozorišne animacije koja manipulira publiku u pravcu reagiranja na određenu društvenu situaciju. Agitpropovsko pozorište nastaje u Rusiji uz Oktobarsku revoluciju 1917. godine, a u Rusiji i Njemačkoj razvija se sve do 1932. i 1933. godine. Tijekom kratkog razdoblja Weimarske republike (proglašene 1919.), potaknuta je u Njemačkoj urbana, liberalna, društveno angažirana umjetnost, pa u tom razdoblju cvjetaju kabareti i dramske predstave s aktualnim temama. Estetika „uporabne umjetnosti“ te vrlo jak utjecaj marksizma, dali su dodatni zamah osnivanju velikoga broja amaterskih pozorišta. Više od 30.000 takvih pozorišta, izrazito politički aktivnih i društveno angažiranih, bili su pod izravnim utjecajem političkih stranaka i njihovih ideologija. Gotovo svaka stranka imala je svoju skupinu pozorišta koju je koristila za agitprop“.⁶⁰

U razlikovanje ideje „političkoga pozorišta“ i poimanju „političnosti pozorišta“ valja se prisjetiti kako „Pozorište nikad ne može prouzročiti društvene promjene“, ali itekako može

⁵⁸ Ibid

⁵⁹ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.183

⁶⁰ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.192

„izvršiti pritisak na nekoga, pomoći ljudima da se okupe i osjete snažnijima, da ojačaju samopouzdanje“, može biti „javni amblem, podsjetnik, nositelj perspektive“.⁶¹

„Ja osobno zastupam tezu da nema nikakvog posebnog „političkog pozorišta“ jer je svako *pozorište* (štoviše svaka izvedbena praksa) uvijek i nužno imanentno (i) *političko*. Uostalom, uzmemo li pojam politike u etimološkom smislu, složiti ćemo se da je svako pozorište nužno *političko*“.⁶²

„Suvremeni se svijet susreće s vrlo korjenitim promjenama u kojima i pozorište, pa tako i njegova politička angažiranost poprimaju posve različite oblike. U postmodernizmu „pseudoeventi postaju stvarni život“, pa umjesto politike u pozorištu danas imamo, vrlo očito, pozorište u politici. Utoliko je i politički angažman poprimio posve druge oblike, u svakom slučaju značajno manje izravne i očite.“⁶³

„Odnosni pozorišta i političkog establišmenta, vlasti i politike pritom nisu pravocrtni i dvodimenzionalni. Riječ je o vrlo složenoj mrežnoj interakciji, od kojih je politička angažiranost samo jedna razina komunikacije. Mi danas znamo da pozorište neizbježno ostvaruje čitav niz utjecaja na pojedince i zajednice, na društva pa tako i na politike, ali to nikako nije jednosmjernan, istovremen i neizostavno učinkovit proces. Određene sumnje u entuzijazam ranijih pozorišnih aktivista javljale su se još i kod njihovih suvremenika. Ramon Nieto (1997) podsjeća kako tek osam godina nakon Brechtove smrti dramski pisac Max Frisch bilježi: „Milijuni su gledatelja vidjeli i ponovo se vraćali vidjeti Brechta; ali jako sumnjam da je ijedan jedini od njih promijenio zbog toga svoje političko stajalište, ili ga barem iznova razmotrio“.⁶⁴

„U takvoj situaciji „Svakako ne možemo od pozorišta očekivati da obavlja, ili čak da se poistovjećuje, s poslom aktivizma“, ali postoji nada da pisci mogu ponuditi sadržaje i nove puteve za nas da se angažiramo oko ideja koje su različite od masovne manipulacije“.⁶⁵

Uprkos kompleksnosti odnosa političkog sistema i umjetničkih pojava u Bosni i Hercegovini rekli bismo da na ovim prostorima postoji vrlo mali broj onih pozorišta, naročito

⁶¹ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.201

⁶² Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.134

⁶³ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.203

⁶⁴ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.135

⁶⁵ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.204

institucionalnih, koja na direktan i smio način reaguju na društveno-političke prilike sredine u kojoj nastaje.

5.2. Pozorište i umjetnost sa aspekta političke fragmentacije

Činjenica da bosanskohercegovačka pozorišta još uvijek zavise od državne politike, odnosno političko-ideološke pripadnosti, govori podatak da se sva institucionalna pozorišta finansiraju javnim novcem, dok u manjoj mjeri neovisne pozorišne grupe. Posljednjih godina, evidentno je, imamo sve veći broj uplitanja političkih stranaka ili njihovih pojedinaca u rad institucionalnih pozorišnih kuća. Jedan od najsvježijih primjera desio se u junu 2023. godine pred početak 25. Teatar fest „Petar Kočić“, kad se politika još jednom umiješala u repertoarski sadržaj jednog od najjavnijih pozorišnih festivala u Bosni i Hercegovini, i tako izazvala negodovanje i reakciju pojedinih umjetnika⁶⁶ iz Entiteta Republika Srpska. Naime, bila je to prilika da se direktno pozove na zabranu gostujućeg pozorišta iz Sarajeva i tako snažno pošalje poruka da umjetnost ipak poznaje granice.

Jasno je da politika može utjecati na slobodu izražavanja umjetnika u pozorištu, i da vlasti mogu vršiti pritisak na umjetnike da promijene ili izbjegavaju određene teme kako bi se prilagodili političkim interesima. Sve ovo može rezultirati autocenzurom umjetnika i smanjenjem kreativne slobode. Sama činjenica da su pozorišta pod vodstvom ministarstava, te da se ništa ne može uraditi u bilo kojoj institucionalnoj pozorišnoj kući bez njihove saglasnosti jasno govori o političko-ideološkoj pripadnosti.

S druge strane, intenzivno miješanje politike u pozorište može dovesti i do podjela među publikom, gdje predstave koje se bave političkim temama mogu izazvati kontroverze i polarizaciju mišljenja među gledaocima, što opet može rezultirati smanjenjem podrške pozorištima i umjetnicima. Kada politika ima previše utjecaja na pozorišnu umjetnost, postoji opasnost da umjetnost postane sredstvo političke propagande ili kontrole, a nezavisnost umjetnika može biti ugrožena i potencijalno dovesti do smanjenja kreativnosti i autentičnosti pozorišnih radova.

Uprkos svim potencijalnim posljedicama, važno je istaknuti da umjetnost, uključujući pozorište, može i treba biti moćno sredstvo za iskazivanje, istraživanje i promociju različitih

⁶⁶ <https://srpskainfo.com/politicari-mogu-a-glumci-ne-aleksandar-stojkovic-o-napadima-na-narodno-pozoriste-rs-zbog-gostovanja-sartr-u-banjaluci-video/>, (pristupljeno dana 27.06.2024.)

ideja i perspektiva u društvu, jer sloboda izražavanja i nezavisnost umjetnika su ključni za očuvanje autentičnosti i digniteta pozorišne umjetnosti.

Migracije su jedan od najvažnijih globalnih fenomena današnjice, s dubokim političkim, društvenim i kulturnim implikacijama. U ovom kontekstu, umjetnost, posebno kroz medij teatra, filma, vizuelnih umjetnosti i književnosti, postaje moćno sredstvo za refleksiju, kritiku i artikulaciju složenih iskustava migracija. Ako posmatramo iz politološke perspektive, možemo kazati da umjetnost ima višestruku ulogu u oblikovanju diskursa o migracijama i u interakciji sa političkim procesima i ideologijama.

Umjetnost ne samo da oslikava stvarnost migracija već i aktivno učestvuje u njenoj politizaciji, jer kroz umjetničke prikaze migracija, umjetnici mogu da oblikuju narative koji mogu podsticati političku akciju, kritikujući postojeće politike ili promovisući alternativne pristupe.

U politološkom smislu, umjetnost može služiti kao oblik političke komunikacije, gdje se kroz kreativni izraz postavljaju pitanja identiteta, pripadnosti, pravde i ljudskih prava, gdje umjetnici postaju svojevrsni „politički akteri“ koji utiču na javno mijenje i političke debate o migracijama. Migracije su često povezane s pitanjima identiteta i pripadnosti, što se direktno odražava u umjetničkim djelima koja istražuju ove teme. Umjetnost u ovom smislu postaje arena u kojoj se pregovaraju i redefinišu identiteti migranata, ali i zajednica koje ih primaju.

Iako smo svjesni da umjetnost vrlo često služi kao platforma za kritiku restriktivnih i nehumanih politika migracija, kroz satire, dokumentarne filmove, pozorišne predstave i instalacije, umjetnici ispituju posljedice zatvorenih granica, deportacija, života u izbjegličkim kampovima i diskriminacije s kojom se migranti suočavaju. Ovakvi umjetnički projekti imaju za cilj ne samo da osvijetljavaju nepravde, već često i mobiliziraju javnost da se suprotstavi nehumanim politikama, dok u politološkom smislu, umjetnost može i treba poslužiti kao alat za promjenu društvenih stavova i politika. Kroz stvaranje i dijeljenje umjetničkih djela koja se bave migracijama, umjetnici mogu uticati na politički diskurs, podržavajući politike koje su humanije i koje poštuju ljudska prava.

Iako je Bosna i Hercegovina država s bogatom kulturnom baštinom i dugom tradicijom pozorišne i umjetničke scene, njena historija ukazuje na to kako je politika oblikovala, ali i bila oblikovana pozorištem. Njegova uloga se mijenjala zajedno s promjenama političkih sistema, od osmanske i austrougarske vlasti, preko jugoslovenskog socijalizma, do postdejtonske fragmentacije.

„U mnogim sferama patrijarhalno i pod teretom kompleksnog političkog uređenja, bosanskohercegovačko društvo našlo se pred zadatkom da prihvati ubrzani proces razvoja, u

kojem je teško pomiriti „duh palanke“ (Konstantinović 1981) s neposustajućim tempom razvoja postmodernog društva danas. Dakle, Bosna i Hercegovina se našla i još uvijek se nalazi u mnogostrukoj konfuziji pod pritiskom nasušne potrebe da krene drugačijim i još uvijek za mnoge potpuno nepoznatim putem, o čemu svjedoči i današnja politička, socijalna, kulturna i ekonomska situacija u našem društvu“.⁶⁷

Još nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, država Bosna i Hercegovina je podijeljena na dva entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska) te Distrikt Brčko⁶⁸, čime je ova politička i teritorijalna podjela stvorila duboke posljedice i na funkcionisanju kulturnih institucija koj su često su vezana za određene etničke i entitetske granice, što opet rezultira fragmentacijom kulturnog prostora.

„Jedan od najozbiljnijih problema kada je u pitanju kultura jeste politizacija kulture, što je slučaj u Bosni i Hercegovini, u smislu integratora konkretnog, kolektivnog, etničkog i vjerskog identiteta. Politizacija kulture ima za cilj postizanje integracije „članova“ i njihovo odvajanje od „nečlanova“. Na ovaj način osiromašuje se izvorno značenje kulture i njen fundamentalni smisao, te na toj osnovi Bosna i Hercegovina nastavlja politiku međunacionalnih konfrontacija i kulturnih getoizacija“.⁶⁹

U Federaciji Bosne i Hercegovine, iskustva pokazuju da su kulturne politike često fokusirane na bošnjačku i hrvatsku kulturnu baštinu, dok Republika Srpska razvija svoj zasebni kulturni identitet kroz pozorišta i umjetničke projekte koji promovišu srpsku tradiciju. Ovaj etnički diskurs znatno utječe na percepciju pozorišne umjetnosti, gdje se pozorišta sve češće posmatraju kao čuvari identiteta određenih etničkih grupa, umjesto kao univerzalne institucije koje se bave temama relevantnim za cijelo društvo.

Isto tako, finansiranje pozorišta i ostalih institucija kulture u Bosni i Hercegovini uglavnom dolazi iz javnih fondova čiji su budžeti ograničeni, a prioriteti se često postavljaju prema političkoj pripadnosti. U Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj sredstva za pozorišne institucije nisu jednako raspoređena, a kulturne politike često favorizuju institucije koje su bliže vlastima.⁷⁰

Ovakva raspodjela sredstava jasno govori da danas imamo ministarstva koja naklonjenija i finansijski značajnije podržavaju one kulturne institucije koje u svom nazivu imaju etnički

⁶⁷ Bakić, Sarina (2023), „Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika“ Bosanskohercegovačko društvo i savremenost, Sarajevo, str. 104

⁶⁸ https://hr.wikipedia.org/wiki/Daytonski_sporazum (pristupljeno dana, 08.09.2024.)

⁶⁹ Bakić, Sarina (2023), „Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika“ Bosanskohercegovačko društvo i savremenost, Sarajevo, str. 105

⁷⁰ https://www.slobodnabosna.ba/vijest/370518/sanja_vlaisavljevic_podijelila_novac_institucije_sa_oznakom_hrvatsko_pripazila_na_drzavnim_stedjela.html (pristupljeno dana, 08.09.2024.)

prefiks, dok one multikulturalne pozorišne scene ili institucije četo budu izostavljene kroz program finansiranja.

„Ovakav model kulturne politike s koncentracijom ekonomske, ideološke i političke moći u rukama kulturno-političkog aparata, ali bez jasno definisanog programa, stvara u Bosni i Hercegovini ideološki podobnu kulturu kao rezultat dominantnih uloga stranačkih ideologija, utiče na ukupna kulturna dešavanja i onemogućava slobodno i nezavisno kulturno i umjetničko stvaranje. Drugim riječima, „veliki paradoks 'kulturnog opstanka' je u tome da samo slobodne individue mogu upotrebom svoje imaginacije održavati jednu kulturu u životu, širiti njezine horizonte, učestvovati u njezino ime u dijalogu i kulturalnim interakcijama. Kultura bez slobodnih individua, bez priznatih individua uopće, jest *himera*, 'fosil' zreo za arhiviranje i konzerviranje“ (Mujkić 2007: 109)“.⁷¹

Ova politizacija kulturnog sektora dovodi do situacije u kojoj pozorišta i druge kulturne institucije moraju balansirati između umjetničke slobode i političkih pritisaka.

Također, postoji veliki jaz između velikih urbanih centara, kao što su Sarajevo i Banja Luka, i manjih gradova, gdje pozorišna i kulturna scena često zavisi od entuzijazma lokalnih zajednica, ali s minimalnom podrškom države. Zbog svega navedenog, centralizacija kulturnih resursa dodatno produbljuje razlike između regija, te stvara neravnotežu u dostupnosti pozorišne i druge umjetnosti.

„Bosna i Hercegovina jeste država koju karakteriše destrukcija cjelokupnog institucionalnog kulturnog sistema, a sadašnja društveno-politička situacija u kojoj se država nalazi još uvijek ne daje mogućnosti kreiranja istinski novog kulturnog koncepta i kulturne politike. Bosna i Hercegovina je kao država u tranziciji bila 'primorana' da relativno brzo sprovede veliki broj sistemskih promjena, ali je još uvijek bez mehanizama i kadrovske osposobljenosti za vršenje monitoringa nad provođenjem različitih mjera i predviđanja konkretnih rezultata“.⁷²

Kultura u svojoj historiji u različitim oblicima prolazila je kroz mnoge sistemske transformacije. Još nakon Drugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina postaje dio socijalističke Jugoslavije, a pozorišna umjetnost postaje važan dio socijalističke kulturne politike. Tokom

⁷¹ Bakić, Sarina (2023), „Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika“ Bosanskohercegovačko društvo i savremenost, Sarajevo, str. 111

⁷² Bakić, Sarina (2023), „Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika“ Bosanskohercegovačko društvo i savremenost, Sarajevo, str. 109

ovog perioda, pozorište u Bosni i Hercegovini dobija na značaju i postaje važan alat u političkoj edukaciji i propagandi.

„Pozorišnu istoriju Bosne i Hercegovine, pa prema tome i Sarajeva, sve do osnivanja Narodnog pozorišta (1920) karakteriše jedna specifična, ali i nepovoljna okolnost-da je ta istorija zapravo, istorija bez stalnog pozorišta, bez onog osnovnog stožera i kreativnog jezgra oko kojeg se koncentriše i razvija ne samo umjetnost glume, već i razvitak dramske književnosti“.⁷³

U tom periodu dolazi do procvata pozorišnih institucija u cijeloj zemlji. Pored Narodnog pozorišta u Sarajevu⁷⁴, osnivaju se i druge značajne institucije, kao što su Kamerni teatar 55⁷⁵ i Pozorište mladih u Sarajevu⁷⁶. Iako je socijalistička vlast snažno kontrolisala kulturni sektor, pozorište je u ovom periodu postalo važna platforma za društvenu kritiku i političku refleksiju, često kroz prikrivene forme umjetničkog izražavanja.

Iako su mnogi umjetnici kroz pozorište pokušavali pokrenuti pitanja individualnih sloboda i prava, državni aparat je bio prisutan u svim aspektima kulturnog života.

„U konkretnom kontekstu kulturne politike u Bosni i Hercegovini danas jednu od najtransparentnijih 'neprilika' u njenom stvaranju predstavlja problematika javnih politika i javnog sektora. Najčešće se to odnosi na neprofesionalnu administraciju u kulturi, kreiranje razvojnih politika koje isključuju kulturu i kulturne djelatnike, uvođenje liberalnog modela kulturne politike iz kojeg najčešće slijedi neadekvatna privatizacija i slaba koordinacija između subjekata u kulturi, odnosno njihova neusaglašenost u aktivnostima i djelovanjima (Bakić 2013).

Također, problem nastaje i kada se govori o poziciji institucija kulture u Bosni i Hercegovini i njihove društvene uloge, a pojačan je nedovoljnim akcentiranjem razvoja kadrova, što neminovno dovodi do deprofesionalizacije, koja je posljedica nedostatka znanja, posebno u odnosu na zahtjeve i tokove evropskog i svjetskog tržišta i novih odnosa u kulturi“.⁷⁷

Upravo zahvaljujući ovakvim javnim politikama, jedan od ključnih problema sistemskog rješenja u oblasti kulture jeste nepostojanje državnog ministarstva kulture, što dodatno otežava

⁷³ Lešić, Josip, (1973), „Pozorišni život Sarajeva“, Svjetlost Izdavačko preduzeće Sarajevo., str. 9

⁷⁴ <https://nps.ba/stranica/historijat/2> (pristupljeno dana, 08.09.2024.)

⁷⁵ <https://www.kamerniteatar55.ba/o-nama-2> (pristupljeno dana, 08.09.2024.)

⁷⁶ <https://pozoristemladih.ba/o-nama> (pristupljeno dana, 08.09.2024.)

⁷⁷ Bakić, Sarina (2023), „Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika“ Bosanskohercegovačko društvo i savremenost, Sarajevo, str. 110.

finansiranje i funkcionisanje ovih institucija, i gdje „zahvaljujući“ takvom statusnom vakumu, danas mnoge od njih zavise od pomoći kantonalnih ili gradskih budžeta.

Pozorište u Bosni i Hercegovini često služi i kao platforma za političku kritiku i izražavanje društvenih frustracija, jer umjetnici koriste „pozorišne daske“ da bi postavili pitanja o odgovornosti, identitetu i pomirenju, često tako kritikujući aktuelne političke elite.

S druge strane, politički lideri nerijetko koriste kulturne manifestacije, uključujući i pozorišne predstave, kao sredstvo za jačanje svog utjecaja ili legitimizaciju svojih politika, gdje nažalost pozorišna scena postaje prostor za sukob ideologija, gdje se preklapaju različiti narativi o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti zemlje.

U svemu ovome ne smijemo zaboraviti ni ulogu Međunarodnih organizacija, poput UNESCO-a, Evropske unije i USAID-a, koje imaju značajnu ulogu u podršci kulturnom sektoru u Bosni i Hercegovini. Ove organizacije kroz projekte i finansijsku podršku često pomažu u očuvanju i razvoju pozorišne umjetnosti, naročito kroz inicijative koje promovišu interkulturalni dijalog i pomirenje. Međutim, ova podrška često je vezana za specifične projekte i projektne ciljeve, što otežava dugoročni održivi razvoj pozorišne umjetnosti u Bosni i Hercegovini.

Uprkos brojnim izazovima, pozorište u Bosni i Hercegovini često preuzima ulogu kulturnog aktivizma. Danas, mnogi umjetnici i nezavisne pozorišne trupe i festivali pružaju alternativne platforme za kritičko razmišljanje i društveni angažman, gdje koriste svoje predstave kako bi pokrenuli pitanja o društvenim nejednakostima, političkoj korupciji, pravima manjina i potrebi za pomirenjem među različitim etničkim grupama.

S tim u vezi, pozorište i umjetnost u Bosni i Hercegovini su neodvojivi od političkog i društvenog konteksta zemlje. Politička fragmentacija, nedostatak systemske podrške, te etničke tenzije značajno utiču na razvoj kulturnih institucija. Međutim, pozorište i umjetnost i dalje ostaju važan prostor za kritiku društvenih i političkih procesa, te sredstvo za pokretanje dijaloga i promišljanje budućnosti Bosne i Hercegovine. Iako su izazovi veliki, kao i to da razmatranje pozorišne umjetnosti kroz politološki aspekt uključuje analizu različitih političkih sistema i društvenih previranja, uloga pozorišta kao agenta društvene promjene i dalje može biti ključna u procesu izgradnje stabilnijeg i pravednijeg društva.

„Još od najranijih teorijskih promišljanja pozorišta uočena je činjenica kako je pozorište više od bilo koje druge umjetnosti izravno ukorijenjeno u društvo i društveni život. Tako višestruko povezano sa društvom, više od ostalih umjetnosti osjeća društvene potrese i preokrete. Pozorište je zbog toga uistinu mjesto gdje se „estetičnost pretvara u društvenu

akciju“. Kako je svako pozorište, a osobito ono aktivističko i naglašeno politično, uvijek vrlo eksplicitan prijenosnik nekih poruka, ideja pa i ideologija, ono je zbog toga u svojoj recepciji uvijek izloženo prije svega političkim čitanjima, tumačenjima i shvaćanjima“. ⁷⁸

Iako pozorište predstavlja jednu od najstarijih umjetnosti čiji se korijeni nalaze duboko u društvenom životu, što pruža platformu za izražavanje umjetnosti, kulture i emotivnih priča, ono svojom snagom može da podstakne razmišljanje, osjećanja i empatiju kod publike. Također, pozorište može da bude prostor za diskusiju o važnim društvenim temama i da inspiriše ljude/publiku na promjene. Svjesni činjenice da se kroz pozorište često prenose važne moralne, etičke, političke ali i društvene poruke koje mogu da doprinesu razvoju svijesti i transformaciji društva, ono ima i dubok utjecaj na ljude što može da obogati njihove živote na različite načine.

O samom značaju i važnosti najbolje je govorio Divinjo, „Pozorište je prije svega umjetnost koja je duboko ukorijenjena u konkretnom, kolektivnom životu, kako zbog svog porijekla i okolnosti da koristi uloge i situacije iz života, tako i zbog svog djelovanja na razne vrste publike koje uzbuđuje ili budi iz duhovne učmalosti. Pozorište se još manje nego bilo koja druga umjetnost može odvajati od sredine u kojoj ono nastaje“. ⁷⁹

Iako su podaci o začecima pozorišnog života na ovim prostorima teško dostupni ili šturi, iz pojedinih literatura se može zaključiti da „pozorišna umjetnost u vrijeme procvata bosanske državnosti, naročito krajem XIV i početkom XV stoljeća, bila je, zahvaljujući blizini i uticaju Dubrovnika, vrlo živa i dobro organizovana. U tom trenutku na prelomu dva vijeka, pozorišni život u ovim krajevima bio je donekle identičan evropskom teatru toga vremena, išao je sa njim u korak“. ⁸⁰

„Prvi oblici modernog teatra (pozorišna predstava koja bazira na dramskom tekstu) javljaju se tek polovinom XIX vijeka, najprije u vidu školskog teatra, koji su donijeli učitelji sa strane iz pozorišno tazvijenijih sredina, zatim preko pokušaja amatera i diletanata da organizuju i prikažu pozorišnu predstavu, do pojave prvih putujućih družina u ovim krajevima“. ⁸¹

Nažalost postojale su i one tužne strane pozorišnog djelovanja naročito dolaskom turske uprave, kada je „pozorišna umjetnost jedva postojala, svedena na rijetke i usamljene pokušaje, bez čvršće i homogenije povezanosti sa publikom, bez dramske književnosti, bez profesionalnih

⁷⁸ Lukić Darko, (2010), „Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti“, Leykam international, Zagreb, str.181-182

⁷⁹ Divinjo, Žan, (1978), „Sociologija pozorišta“, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, str.46

⁸⁰ Lešić, Josip, (1973), „Pozorišni život Sarajeva“, Svjetlost Izdavačko preduzeće Sarajevo, str. 13

⁸¹ Idib

glumaca, u uskom i zatvorenom krugu pojedinih amaterskih strasnika i poklonika glumačke vještine, čije sposobnosti nisu prelazile okvire diletantizma.“⁸²

Utjecaj migracija i migratornih kretanja ostavljao je značajan trag na pozorišta i pozorišni život na ovim prostorima. Kolika je bila potreba za pozorištem, naročito nakon njegove četrdesetogodišnje apstinencije, najbolje pokazuje ekspanzija gostovanja kao i razmjene repertoarskih programa unutar gradova.

„Zahvaljujući svojim specifičnim političkim i društvenim okolnostima, miješanom i raznovrsnom nacionalnom sastavu, Sarajevo ubrzo postaje grad u kome se reflektuju impulsi pozorišnih kretanja iz Vojvodine i Srbije (Novi Sad i Beograd), Hrvatske (Zagreb i kasnije Osijek), ali i snažni uticaji njemačkog, odnosno austrougarskog teatra (Beč, Budimpešta, Grac). I to ne posrednim putem, već direktno i očigledno, preko brojnih putujućih družina, koje su stizale u ovaj grad sa raznih strana, noseći u svom repertoaru i načinu igre obilježje, klimu i duh, ukus i htijenje onih pozorišta na koja su se upravnici i glumci ovih skitalačkih družina naslanjali i pod čijim su se repertoarskim i interpretativnim uticajima razvijali“.⁸³

5.3. Specifičan primjer iz lokalne zajednice u suodnosu pozorišta i migracija

Kroz hronografske zapise u mojoj knjizi Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“, Zavidovići, posebnu pažnju sam posvetio istraživanju dolaska Austro-ugarske vlasti na ova područja i njene uloge u procesu nastajanja i razvijanja mnogih gradova u Bosni i Hercegovini. Jedan od njih je i grad Zavidovići, nastao posljednjih decenija 19. stoljeća. Na obalama rijeke Bosne u Zavidovićima izgrađeno je tada naselje za radnike pilane i tvornice drveta, gdje dolaskom stranih firmi ukazuje se i potreba za eksploatacijom bogatstava ovog kraja, naročito onog šumskog. Dolaskom stranog kapitala u grad raste i potreba za kvalifikovanom radnom snagom, pa se njima i njihovim porodicama grade kuće za stanovanje, prodavnice, ugostiteljske radnje, hoteli, škole, željeznička stanica, vjerski objekti. Uz te objekte izgradili su i ustanove koje su služile za zadovoljenje zabavnih i kulturnih potreba ovdašnjeg stanovništva. Dolaskom evropske civilizacije i miješanjem sa običajima i navikama domicilnog stanovništva, najjasnije se odrazio u zajedničkom odnosu prema kulturno-umjetničkom radu i njihovom doprinosu u kreiranju kulturnog života u jednom malom gradu smještenom u centralnom dijelu Bosne i Hercegovine.

⁸² Lešić, Josip, (1973), „Pozorišni život Sarajeva“, Svjetlost Izdavačko preduzeće Sarajevo, str. 9

⁸³ Lešić, Josip, (1973), „Pozorišni život Sarajeva“, Svjetlost Izdavačko preduzeće Sarajevo, str. 10

„Da bi se uspostavio kontinuitet kulturnog života i postavili čvrsti temelji njegovog funkcionisanja u narednim godinama, 14.septembra 1938. godine održana je osnivačka skupština Radničkog kulturno-umjetničkog društva „Rad“. Osnivači i članovi su bili prvenstveno mladi progresivni ljudi, pilanski radnici, a kasnije i radnici iz drugih preduzeća sa revolucionarnim pogledima na svijet“.⁸⁴

U to vrijeme, a i više godina ranije, u Zavidovićima su postojala nacionalna kulturno-umjetnička društva (Napredak, Gajret, Preporod, Prosvjeta, La bolavalencija), koja su imala zapaženu ulogu u formiranju nacionalne i kulturne svijesti pripadnika različitih nacionalnosti u gradu i šire.⁸⁵ Od svog osnivanja pa sve do početka Drugog svjetskog rata, društvo je organizovalo razne priredbe u Zavidovićima i susjednim gradovima, u početku tajno, gdje su konstantno propagirali radničku klasu kao buduću garanciju novih i boljih odnosa u društvu.

Dokaz koliko je vlast i u tim godinama bila involvirana u sve segmente društvenog života pa tako i pozorišnih trupa, najbolje pokazuje zapis iz 1940. godine kada je dramska sekcija iz Zavidovića gostovala u Olovu gdje su vlastima prijavili jednu predstavu, a odigrali drugu, antirežimsku, koja se zvala „U pilani“. Na ulazima u salu dežurali su zaduženi članovi društva pazeći da se ne pojave žandarmi. Kada su se začula upozorenja da dolaze žandarmi, glumci su prekinuli predstavu i na brzinu napustili salu, ukrcavši se u voz i tako izbjegli hapšenje.⁸⁶

Nakon Drugog svjetskog rata, Društvo je ponovo počelo sa radom i formiranjem sekcija sa ciljem da kulturnoprosvjetni život odvija u duhu novog sistema, kao i poštivanja vrijednosti NOB-a i jačanja patriotizma i socijalističke svijesti.

Na festivalu kulturno-umjetničkih društava, 1948. godine Društvo je odigrao predstavu pod nazivom „Svjetski rat“ od Branislava Nušića, za koju je dobilo novčanu nagradu u iznosu 15.000 dinara i osvojilo drugo mjesto.⁸⁷ U godinama koje dolaze Društvo je bez nekog organizovanog i dugoročnog plana nastupalo po mnogim gradovima, ali nedostatak stručnog kadra, inferiornost omladine i nedovoljna finansijska sredstva i nedovoljna infrastrukturna ulaganja ograničavala su Društvo da radi punim plućima.

Početkom 1952. godine kada je većina stanovnika ovog mjesta i okoline, još uvijek opterećenim ratnim posljedicama i poslijeratnom obnovom i izgradnjom, teško živjela i privikavala se novim

⁸⁴ Jalmanović Sanel., Šimšić Dragan, (2020), „Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“, Zavidovići, str.3

⁸⁵ Jalmanović Sanel., Šimšić Dragan, (2020), „Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“, Zavidovići, str.4

⁸⁶ Jalmanović Sanel., Šimšić Dragan, (2020), „Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“, Zavidovići, str.7

⁸⁷ Jalmanović Sanel., Šimšić Dragan, (2020), „Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“, Zavidovići, str.7

uslovima u slobodi, jedna grupa društveno-političkih radnika i stanovnika grada Zavidovići pokrenula je i objelodanila inicijativu da se u Zavidovićima izgradi Dom kulture i tako napravi iskorak u kulturnom životu ove sredine.

Gradnja Doma kulture počela je 16. jula 1952. godine i trajala je četiri godine, sve do 26. augusta 1956. godine, kada je Dom zvanično počeo sa radom. Značajna i važna institucija iz oblasti kulture, zabave, obrazovanja i vaspitanja, kasnije i sporta, kulturna ustanova kojom će se u godinama koje dolaze ponositi brojni Zavidovićani. Ona će u svojoj dugoj historiji uspješno odigrati kulturnozabavnu i edukativnu ulogu u životu Zavidovićana i zavidovičke komune i potvrditi opravdanost svoga postojanja.

„Odluka da se počne sa izgradnjom Doma kulture bila je hrabra i iznenađujuća s obzirom da je ekonomsko stanje na području Opštine (sreza) Zavidovići nakon rata i devastacije bilo vrlo teško. Glad, neimaština, nizak životni standard, loši stambeni uslovi, loša putna infrastruktura, slabe nadnice i sl. pritiskivale su poslijeratnu radničku klasu i obične građane, pa je ideja za izgradnju kulturnog doma bila smiona i avanturistička. Idejni tvorc i organizatori gradnje predvođeni Džirlo Džebailom ostali su uporni i istrajali su u svojoj nakani. Imali su viziju, i , uporedo sa industrijskom i poljoprivrednom obnovom, uradili su mnogo na prosvjetnom i kulturnom polju za stanovnike zavidovičkog kraja.⁸⁸

Kolika je bila želja za izgradnjom Doma, „pored obaveznog rada radnika „Krivaje“ i građani su učestvovali u dobrovoljnim radnim akcijama, kada su rušene stare zgrade, vršen iskop temelja, betoniranje temelja i u drugim poslovima. U prosjeku, svakog dana je na gradilištu bilo 70 ljudi dobrovoljaca“.⁸⁹

„Privodeći gradnju Doma kraju, početkom 1956. godine, ponestalo je sredstava da bi se Dom opremio. Organizovana je akcija putem Sindikata „Krivaje“ i sindikalnih podružnica opštine pa su svi zaposleni na opštini Zavidovići dali po jednu dnevnicu, tako da je sakupljeno preko 12 miliona dinara, što je bilo dovoljno da se Dom završi i kompletno opremi namještajem i tehničkim uređajima.

Bilježimo podatak da je iz budžeta Narodnog odbora sreza za dovršenje Doma kulture izdvojeno 29,500.000 dinara, a ukupno za sve investicione radove te godine (dovršenje osnovnih škola, samačke zgrade, hotela, bolnice, ulica i kanalizacije itd.) 159,200.000 dinara. Nakon druge godine gradnje Inicijativni odbor za izgradnju Doma bio je oštro kritikovan od republičkih rukovodilaca – zašto se upustio u ovaj poduhvat kada toliko radnika nema ni krov nad glavom? Stizale su i kritike iz općina Olovo, Han Pijesak, Sokolac i Rogatica, kuda se

⁸⁸ Šimšić Dragan, Jalmanović Sanel,(2021), „Monografija „Zavidovička kuća kulture“, Zavidović, str.5-6

⁸⁹ Šimšić Dragan, Jalmanović Sanel, Monografija „Zavidovička kuća kulture“, Zavidovići 2021., str.7

prostiralo „Krivajino“ eksploataciono područje. Smatrali su da se sa njihovih područja siječe šuma i odvozi za gradnju Doma u Zavidovićima, a kod njih se ne gradi nijedan zanačajniji objekat. Takođe su smatrali da se sredstva iz fondova trebaju upotrijebiti za podizanje životnog standarda radnih ljudi, a ne za druge svrhe. Ipak, članovi Inicijativnog odbora i rukovodstvo Opštine Zavidovići i IP „Krivaja“ ostali su dosljedni i uporni te priveli kraju izgradnju ovog važnog objekta. Svečanog otvaranja nije bilo, što je posljedica brojnih kritika republičkih tijela i okolnih opština.

Tačno 26. avgusta 1956. godine zvanično su se u zgradu Doma kulture uselili Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“ i Opštinsko vijeće Saveza sindikata Zavidovići. Taj datum se označava kao datum zvaničnog otvaranja Doma kulture u Zavidovićima. Svi inicijatori ideje o izgradnji Doma, politički i društveni radnici, privrednici, te radnici i rukovodioci IP „Krivaja“ i građani Zavidovića i okoline nisu bili ni svjesni značaja ovog poduhvata. Dom kulture je za ovaj grad i opštinu postao simbol pobjede kulture i naprednih snaga koji su imali viziju za buduće dane u kojima će kultura u najširem smislu postati sastavni dio njihovih života i aktivnosti^{.90}

„Prvi počeci su bili teški. Zgrada je bila tu, oprema takođe, ali je tada trebalo stvarati navike kod radnih ljudi na širenju i prihvatanju kulturnih dobara koje je Dom mogao pružiti.

U ovom radu veliku ulogu je odigralo Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“ koje je tada brojalo 180 aktivnih članova i preko 300 pomažućih članova. Skoro svake nedjelje društvo „Rad“ je davalo po jednu predstavu za građane, a obično subotom i nedjeljom predstave i igranke za omladinu^{.91}

Prva pozorišna predstava odigrana je na Velikoj sceni Doma kulture 9. septembra 1956. godine u izvođenju ansambla Dramskog kazališta iz Zagreba. Bila je to „Igra u dvoje“ prema tekstu Tita Strozija.

„Svjesni činjenice da je nivo kulturnog obrazovanja običnog građanstva na niskom stupnju, savjeti za prosvjetu i kulturu na nivou opštine, sreza Zenica i Republike svake godine analiziraju „stanje i probleme prosvjećivanja radnih ljudi i građana“ i traže rješenje tog pitanja u narodnim odborima srezova kroz seminare, kurseve i animaciju većeg broja stručnih ljudi koji će raditi sa masama. Traži se veći angažman nastavnika i rukovodilaca domova kulture, pogotovo u onim sredinama koje imaju stvorene uslove za sve oblike kulturnog i vaspitnog djelovanja. Narodni odbor sreza Zavidovići tako formira komisiju za izbor filmova (jedan vid

⁹⁰ Šimšić Dragan, Jalmanović Sanel, Monografija „Zavidovička kuća kulture“, Zavidovići 2021., str.12-14

⁹¹ Šimšić Dragan, Jalmanović Sanel,(2021), „Monografija „Zavidovička kuća kulture“, Zavidovići., str.19

cenzure), šalje rukovodioce sekcija i društava na seminare u Sarajevo, Tuzlu i Zenicu i sl. Pošto je prikazivanje filmova bila jedna od značajnijih aktivnosti Doma, a ljubitelja i posjetilaca sve više i više, zvanična politika vodila je računa da se ideološki i vaspitno djeluje na konzumente filmske produkcije, pa je, na osnovu Zakona o filmu, preporučivala filmove domaće proizvodnje, kako igranih tako i dokumentarnih, te tako smanjila poplavu stranih filmova, pogotovo onih koji su odudarali od ideologije socijalizma. Na spisku su bili filmovi o revoluciji, o Narodnooslobodilačkoj borbi sl⁹².

Godinama poslije Dom kulture postaje centar cjelokupnog društveno-zabavnog života ne samo grada, nego i općine.

„Oficijelna politika i tada je vodila računa da se bar donekle pozitivno i pedagoški djeluje i u ruralnim sredinama opštine, a ne samo u urbanom području. Kroz predavanja, kurseve, preko škola i amaterskih sekcija proturala se vaspitna nit i „stalna potreba za kulturnim uzdizanjem naroda“. U novinskim tekstovima lokalnih listova ukazivalo se na pravilno i kulturno ponašanje ljudi u različitim situacijama“.⁹³

„Od izgradnje zavidovičkog Doma kulture do danas prošlo je 68 godina. U tih 68 godina ova ustanova kulture nekoliko puta je mijenjala svoje ime, ali je uvijek, u većoj ili manjoj mjeri, bila kuća ljubitelja umjetnosti, zabave, obrazovanja i vaspitanja, jer su u njoj Zavidovićani mogli da zadovolje svoje kulturne, umjetničke i ostale duhovne potrebe“.⁹⁴

Agresijom na Republiku Bosnu i Hercegovinu ova ustanova je bila angažovana u funkciji odbrane i zaštite zavidovičkih prostora i ljudi, ali također nije prestajala ni njena kulturna misija. U tim najtežim danima entuzijasti, razikujući vlastite živote, organizovali su nekoliko manifestacija potvrđujući istinu da se i kulturom brani domovina.

Kroz historiji Bosne i Hercegovine brojni umjetnici su imali značajnu ulogu u kreiranju i očuvanju kulturnog identiteta našeg naroda. I danas, shodno okolnostima i vlastitim mogućnostim oni nastavljaju da doprinose različitim umjetničkim disciplinama uključujući slikarstvo, književnost, muziku, teatar i film.

Međutim, postoje i oni umjetnici koji se suočavaju sa izazovima kao što su nedostatak adekvatne institucionalne i finansijske podrške kao fundamenta potencijalne aktivnosti. Uprkos svim tim izazovima sa kojima se susreću bosanskohercegovački umjetnici su i dalje veoma

⁹² Šimšić Dragan, Jalmanović Sanel,(2021), „Monografija „Zavidovička kuća kulture“, Zavidovići., str.21

⁹³ Šimšić Dragan, Jalmanović Sanel,(2021), „Monografija „Zavidovička kuća kulture“, Zavidovići., str.24

⁹⁴ Šimšić Dragan, Jalmanović Sanel,(2021), „Monografija „Zavidovička kuća kulture“, Zavidovići., str.250

aktivni i pronalaze načine da izraze svoju kreativnost i doprinesu kulturnoj sceni zemlje. Njihov rad sveukupno doprinosi bogatstvu kulturne baštine Bosne i Hercegovine i pomaže u očuvanju i promociji umjetnosti u zemlji.

5.4. Utjecaj bosanskohercegovačkih i regionalnih pozorišnih festivala na razumijevanje migracija

Globalna migraciona kretanja uključujući i ona u Bosni i Hercegovini posljednjih godina imaju određen utjecaj na kreiranje repertoarskog sadržaja u bosanskohercegovačkim pozorištima. S druge strane postoje i one pozorišne kuće koje vrlo vješto izbegavaju „osjetljive“ teme i tekstove kako ne bi izazvala kontroverze ili političke tenzije, i one kao takve nemaju potpunu autonomiju u kreiranju sadržaja, ili su oni koncipirani na način balansiranja organizatora i finansijera. Vođeni takvim načinom kreiranja i plasiranja sadržaja, pozorišna publika kao krajnji konzument često bude uskraćena za pozorišne sadržaje koji tretiraju aktualnu društvenu pojavu. Tretiranje pitanja migrantske krize vrlo često obrađuju i vaninstitucionalne pozorišne kuće ili nevladine organizacije koje u svome prefiksu imaju riječ teatar. Najčešće takva pravna lica funkciju na način sponzorstava ili donacija što u mnogim situacijama može odrediti repertoar za potencijalne konzumente po želji ili preporuci donatora.

Polazeći od činjenice da pozorišta imaju značajnu ulogu u društvenom dijalogu i građenju zajedništva, njihovi performativni odgovori i poruke na migrantsku krizu mogu pomoći da se prevaziđu predrasude i podstiče razumijevanje.

Iako svjesno da zbog svoje jedinstvenosti ali i snažnog utjecaja na svakog pojedinca, pozorište opstaje vijekovima i odupire se brojnim preprekama kroz historiju svog postojanja, i upravo zbog svoje posebnosti mi ga možemo razumjeti u potpunosti i onda kada ne govori našim jezikom. Pojavom migrantske krize kao globalne teme koja značajno utiče na društva širom svijeta, bosanskohercegovačke pozorišne kuće kroz svoje repertoare počinju sve intenzivnije obrađivati teme koje se tiču migranata i njihovih sudbina. I sami svjesni da pozorište ima tu moć da pruži prostor za pričanje različitih migrantskih priča i njihovih iskustava, ali i da izazove interesovanje publike za ovu temu i da ujedno promijeni sve češće stereotipe.

Kroz različite scenske performanse, glumačke interpretacije kao i priče migranata, pozorište može da promoviše empatiju, razumijevanje i suosjećanje sa ljudima koji su se našli u migrantskoj situaciji.

Pozorišni sadržaji na temu migracija u Bosni i Hercegovini i regionu posljednjih godina postali su bitan segment kulturne scene, naročito u kontekstu aktuelnih društvenih i političkih promjena. Mnoge pozorišne predstave bave se različitim aspektima migracija, uključujući iskustva izbjeglica, ekonomske migracije, identitetske krize, kao i probleme integracije i ksenofobije.

Bosanskohercegovačke pozorišne produkcije vrlo često inspirisane iskustvima rata, postratne traume i migracija koje su proizašle iz tih događaja, odlučuju se za produkciju predstava sa sličnim temama. One pozorišne predstave koje tematizuju rat i postratni period mogu pomoći u održavanju kulture sjećanja, ali i u procesu suočavanja s prošlošću. One kao takve često otvaraju pitanja odgovornosti, pravde i pomirenja, te izazivaju publiku da preispita vlastite stavove o ratu i nacionalnom identitetu.

U susjednoj Srbiji i Hrvatskoj su predstave koje se bave migracijama takođe često u fokusu jer direktno tematizuju život migranata na Balkanskoj ruti.

U Sloveniji su teme migracija prisutne u mnogim produkcijama, često kroz savremeni i dokumentarni teatar. Jedan od takvih primjera je i predstava "Gejm" u režiji Žige Divjak, koja se bavi krizom migracija kroz prizmu humanitarnih katastrofa i političkih odgovora na njih.

„Ljudi koji su prošli pola svijeta da bi izbjegli rat, progon, nasilje i razorno siromaštvo zadnjih stotinu kilometara puta koji ih dijeli u Bosni i Hercegovini od cilja u Evropskoj uniji nazivaju igrom (od igre). Igra nema pravila, zakoni ne važe, policijska ovlaštenja su neograničena, nasilje je brutalnije, opasnosti se povećavaju, mogućnosti se smanjuju, a putevi sve udaljeniji... Mnogi pokušavaju nekoliko puta, čak dvadeset i trideset puta: jednom moraju uspjeti. Za mnoge se igra završava fatalno. Na našim granicama, prema dostupnim podacima, do sada je život izgubilo dvadesetak ljudi", navodi se u opisu predstave⁹⁵.

Sve ove predstave služe kao način da se pozorišnoj publici prenese empatija i razumijevanje za migrante, često kroz autentične priče i moćne scenske prikaze. Kroz ovakve produkcije, pozorište postaje platforma za društveni dijalog i refleksiju o jednom od najvažnijih globalnih problema današnjice.

Proces migracija kao globalni fenomen posljednjih godina postaje inspiracija za mnoge kulturne i umjetničke radnike širom regiona. Iako znamo da su kroz historiju migracije oblikovale identitete zajednica, stvarale nove oblike kulturne raznolikosti i imale dubok utjecaj na političke promene, danas, u književnosti, filmovima, muzici i likovnoj umjetnosti možemo vidjeti refleksije migracija i iskustva migranata.

⁹⁵ <https://www.klix.ba/magazin/kultura/sarajevofest-2021-veceras-ne-propustite-izvedbu-predstave-gejm/211202087> (pristupljeno dana, 03.09.2024.)

Mnoge knjige su posvećene temama migracija, u filmovima su često prikazane kao izazovne priče o otpornosti i adaptaciji pojedinca u novom okruženju, dok u muzici, migracije su inspirisale stvaranje novih muzičkih žanrova koji su spoj različitih kultura i tradicija.

Tako su i predstavnici Bosne i Hercegovine još 2016. godine na festivalu Eurosong održanom u Stockholmu sa pjesmom „Ljubav je“ (Love is) izveli performativni nastup sa bodljikavom žicom što je predstavljalo patnju izbjeglica i njihovu razdvojenost bodljikavom žicom u Europi.

Značajnu ulogu u timu imao je bosanskohercegovački reditelj Haris Pašović, koji je kroz ulogu teatra ukazao na već tada nadolazeći problem koji će nedugo poslije zahvatiti i Bosnu i Hercegovinu. Iako se od te godine može smatrati da je fenomen migracija postao prisutan u teatarskim krugovima, postojeći pozorišni festivali kao i novoosnovani, počeli su sa značajnijom publikacijom svojih festivalskih repertoara na temu migracija. Njihova uloga postat će sve važnija a doprinos promociji kulture i umjetnosti stvorit će dodatnu platformu za umjetnike koji će da prikažu svoje radove pozorišnoj publici.

Bosanskohercegovački i regionalni pozorišni festivali posljednjih godina prave iskorak u repertoarskom i tehničkom segmentu, pored činjenice da se u kontinuitetu radi na unaprijeđenju vlastitih produkcija i stalnom istraživanju interesa i potrebe publike ali i insistiranju na snažnijoj poziciji bh. književnosti u repertoarima domaćih i inostranih teatarara.

Svjesni činjenice da pozorište ima veliku mogućnost da kritički govori o stanju u zemlji, sve je više autora ali i redatelja koji postavljaju takve predstave. Reditelji kroz svoju viziju i postavku komada mogu naglasiti određene društveno-političke teme.

Upravo kroz ovakve festivale pozorišna publika je imala priliku uživati u izvedbama predstava na temu globalnih društveno-političkih zbivanja, migracija kao i sučeljavanja sa pitanjem identiteta. Tako su glumci kroz svoje tumačenje likova i korištenjem različitih scenskih performansa ukazivali na aktualna stanja u društvu.

Neki od najpoznatijih regionalnih festivala su Bitef (Beogradski internacionalni teatarski festival) u Srbiji, MESS (Međunarodni teatarski festival) u Sarajevu, Festival bosanskohercegovačke drame Zenica, Budva Grad Teatar u Crnoj Gori i drugi.

Još 2016. godine Beogradski internacionalni teatarski festival „Bitef“ među prvim u regionu je u svoj repertoarski program uvrstio predstavu Sebastijana Horvata i Milana Markovića Matisa pod nazivom „Nad grobom glupe Europe“ u izvođenju glumaca iz Hrvatskog narodnog kazališta „Ivana pl. Zajca“. Predstava govori o ljudima u pokretu koji su danas negdje na granicama Europske unije zaustavljeni bodljikavom žicom a mnogi od njih maltretirani i

ostavljeni u mnogim europskim gradovima dok čekaju priliku za nastavkom svog ionako neizvjesnog putovanja.

Pored toga što se bavi aktualnim fenomenom migracija kao i stanja na europskim granicama, predstava kroz poseban kritički osvrt i dramsku radnju, jasno ističe svu apsurdnost politike i birokratije Europske unije u rješavanju migrantske krize. Pored toga, ona koristi simboliku i satiru kako bi prikazala kako se ljudi, često iz pogrešnih informacija i stavova, odnose prema migrantima, što autorovo bavljenje temom 'glupe Europe' može sugerirati kritiku na račun neadekvatnih reakcija politika u suočavanju s pitanjima humanitarne krize.

Kroz likove i njihove priče, publici se također približava posebna emotivna dimenzija migrantskog iskustva, ističući patnju, nade i snove pojedinaca koji su često svedeni na statistike i političke debate. Zbog svoje jedinstvenosti, ova predstava može na neki način „isprovocirati“ poticaj za raspravu o potrebnim promjenama u politici i pristupu migracijama i ljudskim pravima unutar EU.

Nakon tri godine „posta“ od predstava koje se bave pitanjem migracija, sljedeća koja se našla na Bitef festivalskom programu je predstava „Yuropa“, čiji je tvorac mladi Nigerijac Kuduz Onikeku koji osmišljava relativno apstraktnu koreografiju s, ipak, vrlo jasnim scenskim znakovima tjelesne patnje, lutanja, borbe sa spoljašnjim okolnostima. Veoma snažnom emocionalnom naboju predstave doprinose i verbalni dijelovi, očajničko uzvikivanje, prije svega, afričkih zemalja iz kojih izbjeglice dolaze, i statističko nabranje različitih načina na koje su oni nastradali na putu ka sanjanoj teritoriji spasenja – Evropi.⁹⁶

Prema grčkoj mitologiji, feničansku kraljicu, Evropu, kidnapovao je Zevs, i ona je postala prva kraljica Krita, mjesta nastanka slučajne kulture. Međutim, ono što je gotovo zaboravljeno jeste da je Evropa zapravo udajom došla na feničanski dvor kroz trgovinski sporazum sa Joruba kraljevstvom sa dalekog zapada Afrike, pa je zato dobila ime „YUropa“. Razni prijevodi tokom vremena izbrisali su odrastanje Evrope ali je mit o njoj, srećom, opstao u jugozapadnom dijelu Nigerije, te je prenošen kroz basne, usmenu poeziju, pjesme i ples.⁹⁷

Autor je kroz performativnu i snažno sugestivnu koreografiju protagonista predstave, uz upotrebu brojnih predmeta koji padaju po sceni, želio prikazati svu okrutnost migracija. Pored ostalog, jasna je i rediteljska misao da ovom postavkom prenese određenu atmosferu o ljudima koji su prognani iz svojih domova, dok je sa druge strane i glumačka misija u konstantnom nastojanju da se prenese osjećanje prognanosti.

⁹⁶ <https://53.bitef.rs/program/yuropa> (pristupljeno dana, 09.07.2024.)

⁹⁷ <https://www.politika.rs/sr/clanak/438449/Koju-to-pesmu-peva-razbijena-dusa> (pristupljeno dana, 13.07.2024.)

Predstava "Yuropa" uz elemente performativnih izvedbi se ujedno bavi tematikom migracija i pitanjima identiteta, pripadnosti i kulture. U ovoj drami, kroz likove i njihove sudbine, istražuju se izazovi sa kojima se susreću migranti prilikom pokušaja prilagođavanja novim sredinama, kao i preprekama koje im se postavljaju na tom putu. Predstava se fokusira na priče migranata, prikazujući njihove snove, nade i frustracije, dok kroz likove na sceni, publika dobija uvid u različite perspektive i iskustva ovih ljudi.

Analizirajući predstavu "Yuropa" dolazimo do zaključka da ona može poslužiti kao jedna sveobuhvatna kritika društva, naročito u kontekstu politike prema migrantima, brojnih predrasuda i stereotipa. Također, kroz predstavljene likove i njihove priče, predstava ukazuje na nepravdu i nejednakosti kojima su migranti često izloženi. Postavljanje ove predstave pred publiku, može se primijetiti da ona ne predstavlja samo stvar umjetničkog izraza, već i poziv na promišljanje o složenim pitanjima savremenog života, opet dajući toj istoj publici priliku o promišljanjima vlastitih stavova prema migrantima i načinu na koji ih svi mi često doživljavamo, najčešće u negativnom kontekstu.

S toga, selektiranjem ove predstave šalje se poruka da se sa festivalske pozornice želi ukazati na globalnu humanitarnu krizu jer jasno je da problem migracija postaje problem XXI vijeka.

Nakon 2019. godine, pune tri godine u festivalskom programu Bitef-a nisu selektirane predstave koje tretiraju pitanje migracija. S obzirom da se i ovaj festival najvećim dijelom finansira iz budžeta Grada Beograda kao i nadležnog državnog ministarstva, kao i to da je većina, ako ne i svi, upravnih odbora u institucijama kulture formirana od strane vladajuće politike, onda ostaje otvoreno pitanje da li politički establišment utiče na kreiranje festivalskog repertoara?

Tek 2022. godine na festivalsku scenu Bitef-a postavlja se predstava pod nazivom „Dr Auslender (Made for Germany)“, reditelja Bojana Đorđeva, koja tematizuje iskustvo ekonomskih migracija i pokušava da uspostavi narativ o njihovom kontinuitetu. Kao glavni akteri predstave pojavljuju se medicinski radnici, koji bez obzira na stepen obrazovanja i godine života uče jezik i sele se u Njemačku. Ove migracije su utemeljene u sadašnjem trenutku, one su tačke iz kojih se posmatraju i druge ekonomske migracije. Dio materijala predstave je zasnovan na intervjuima sa 13 medicinskih radnika iz postjugoslovenskih zemalja, različitih specijalizacija, ali i nivoa stručne spreme, od kojih je većina već u Njemačkoj, a neki su u procesu odlaska. Pored ovih dokumentarnih priča, predstava kao dramaturško-scensku građu

uzima i jedan historijski događaj s kraja 20. vijeka i pripovijesti o gastarbajterima i prekookeanskim migracijama.⁹⁸

Kroz lik dr. Auslendera, reditelj želi krenuti u istraživanje teme identiteta i pripadnosti, kao i to kako migracija utječe na percepciju sebe i odnose s drugima? Kroz različite dijaloge i situacije, publika tako ima priliku vidjeti one svakodnevne borbe i odluke koje migranti moraju donijeti, jer sama predstava postavlja i pitanja o tome gdje se završava domaće, a gdje počinje novo, tuđe. Predstava se također bavi i psihološkim aspektima migracije, jer publici donosi traume koje migranti prolaze tokom putovanja, ali i kritizira društvene strukture koje često marginaliziraju migrante.

Predstava "Dr. Auslender" zasigurno može poslužiti kao platforma za raspravu o ekonomskim migracijama, omogućavajući svima nama da preispitamo naše stavove i pokušamo razumjeti kompleksnost problema koji se ne može jednostavno gurnuti pod tepih.

Dramski tekst koji se ne bavi izravno migrantima, ali je emotivni okidač i poticaj za njegov nastanak je bila tragična slika trogodišnjeg sirijskog dječaka Aylana Kurdija i njegovog mrtvog tijela na plavome turskom žalu pretočen je u pozorišnu predstavu znakovitog naslova "Drang Nach Westen" prema tekstu Dragana Komadine, a u režiji Lajle Kaikčije. Predstava je svoje izvođenje imala 2016. godine u Bosanskom narodnom pozorištu Zenica u okviru XV festivala bosanskohercegovačke drame Zenica.⁹⁹, gdje je autor na rubovima izbjegličkog vala prema zapadnoj Evropi tematizirao odlazak mladih ljudi iz naše zemlje.

Kroz sudbinu jedne prosječne zeničke porodice predstavljena je sva složenost ozbiljne problematike masovnih odlazaka iz zemlje, ali i drame onih koji ostaju. Ova predstava je svojevrsno svjedočanstvo sadašnjeg trenutka neizvjesnosti i nesigurnosti, a dramski tekst koji je nastajao i razvijao se u procesu rada na predstavi zasigurno može predstavljati vrijedan historijski materijal budućim generacijama. U predstavi se postavljaju i ključna pitanja: Ko su oni koji žele otići i da li to, uopće, žele, te zašto odlaze?¹⁰⁰

Još jedan značajan festival u regionu je svakako i Festival Grad teatra Budva, zamišljen kao presjek savremenih ostvarenja prije svega pozorišnog, a potom i likovnog, muzičkog i književnog stvaralaštva. Svojim kvalitetnim repertoarom okuplja brojne domaće i svjetske autore što publici omogućava da gleda najsavremenija pozorišna i druga ostvarenja.

⁹⁸ https://56.bitef.rs/program/dr-auslender-made-for-germany?lang_type=lat (pristupljeno dana 18.08.2024.)

⁹⁹ <https://www.bnp.ba/bnp/predstave/velika-scena/drang-nach-westen> (pristupljeno dana, 29.06.2024.)

¹⁰⁰ <https://zenicainfo.ba/2018/03/09/predstava-drang-nach-westen-onima-koji-ne-zele-da-ostanu/> (pristupljeno dana, 26.08.2024.)

Baveći se analizom Festivala još od 2016. godine kao i njegovim repertoarom, zaključno sa 2023. godinom u glavnom programu Festivala odigrano je ukupno 108 pozorišnih predstava.

Od ukupnog broja odigranih predstava samo dvije pozorišne predstave su obradile temu migracija i bile predstavljene crnogorskoj publici. Jedna od njih je predstava pod nazivom „Dječak sa koferom“, po tekstu Majka Kenija a u režiji Damjana Kecojevića odigrana pred budvanskom publikom 2021. godine u okviru XXXV festivala „Grad teatar“.

Predstava "Dječak sa koferom" obrađuje veoma važnu i aktuelnu temu nasilne migracije djece, kroz priču o mladom dječaku koji nosi kofer, simbolizujući putovanje, traženje novog doma i suočavanje sa izazovima koji prate migrante. Autorovo putovanje kroz predstavu istražuje ujedno i temu identiteta, tako što glavni lik u predstavi pokušava da pronađe mjesto koje mu pripada, dok se suočava sa preprekama koje mu otežavaju da se uklopi u novu sredinu.

Vještom izvedbom likova i prikazivanjem njihovih priča, predstava prikazuje teške uslove života migranata, kao što su diskriminacija, gubitak porodice i traume sa kojima se suočavaju na svome putu. Predstava tokom svog trajanja često pokazuje kontrast između dječakove nevinosti i surove realnosti svijeta odraslih, što dodatno naglašava bezizlaznost i kompleksnost situacije u kojoj se migranti nalaze.

Posljednja predstava koja se igrala na Festivalu teatra Budva, a koja ne govori isključivo o današnjim migrantima, nego je jedna od onih predstava koja ispituje teme kao što su nacionalni identitet, kulturno naslijeđe i sjećanje na bivšu Jugoslaviju je predstava "Jugoslavija, moja dežela", autora Gorana Vojnovića

Priča prati put protagoniste Vladana Borojevića kojeg tumači glumac Blaž Popovski, te njegovu konkretnu i simboličku potragu za ocem, oficirom bivše JNA i ratnim zločincem u bjekstvu. Taj put postaje polazište bolnog suočavanja sa sobom, sa ličnim traumama i strahovima, ali i redefinisanja ličnog i nacionalnog identiteta. Na sceni se istinito budi duh naše nedavne prošlosti, kroz žive pjesme i vješto razigrane dramske situacije.¹⁰¹

Kroz postavljene likove i njihove priče, prikazane su različite perspektive i osjećaji vezani za pripadnost, kao i to kako se nostalgija može manifestovati na različite načine kod različitih ljudi. Rediteljsko korištenje humora kao sredstva za istraživanje ozbiljnih tema, pozorišnoj publici pomaže da se nosi sa težinom teme, a brzi i duhoviti dijalozi protagonista

¹⁰¹ <https://www.fokus.ba/magazin/kultura/razgovori-o-predstavama-juoslavija-moja-dezela-i-sto-na-podu-pavas/2413288/> (pristupljeno dana, 18.08.2024.)

doprinosu dinamičnosti predstave, što istovremeno omogućava likovima da izraze svoja osjećanja i uvjerenja o prošlosti i sadašnjosti.

Autorova ideja je bila da ne nudi nikakvo rješenje kako da pristupamo problemu jer vjeruje da svako ima svoj ugao gledanja i svako ima neko svoju priču iza sebe. Cilj same predstave je da se podsjetimo i opominjemo, da ti ljudi, migranti, i dalje postoje, naročito bismo mi morali da se poistovjetimo sa ovom pričom jer smo, ne tako davno, i mi imali istu ili sličnu situaciju.

Želja autora predstave jeste da publika osjeti da i ona nekad može biti u ulozi emigranta, i da, taj ulozu koju gledaš sa strane, vrlo lako može da se desi da si glavni akter. Razlog zbog kog glumci igraju više uloga kao i onaj zbog kog se predstava prekida jeste taj što u pozorištu postoji ta mogućnost da se nešto prekine, dok je u životu to datost.

U izvođenju Bitef dens kompanije na festivalu u Budvi odigrana je i predstava „Ostrvo” norveškog koreografa Joa Stromgrena. Ovaj komad predstavlja poetično djelo, osobenog koreografskog rukopisa, kakvo nemamo priliku često da srećemo na našim pozorišnim scenama i festivalima. Ova predstava bavi se temom migracija, oslikavajući izazove, iskustva i sudbine migranata, ali bez konkretnog političkog konteksta koji bi se mogao očekivati.

Predstava ujedno prikazuje ljudsku prirodu, nadu i otpornost suočenu s poteškoćama migranata, oslikavajući kroz likove njihove borbe, snove i razočaranja.

Posmatrajući "Ostrvo" kao metaforu, ono može simbolizirati jednu vrstu izolacije, sigurnosti, ili čak nade, jer sama predstava kroz svoje igranje reflektuje trenutne društvene i političke situacije vezane za migracije. Razmatranje ovog konteksta može gledaocu pomoći u razumijevanju načina na koji se predstava uklapa u šire diskusije o migracijama u savremenom svijetu. Sve u svemu, "Ostrvo" kao predstava može biti snažna poruka na kompleksnost humanih iskustava u kontekstu migracija i izazova s kojima se migranti danas suočavaju.

Na festivalu u Budvi odigrana je i predstava „Invisible Game“, berlinskog kazališta „Heimathafen Neukölln“, koja se bavi temama migracija, granica i ljudskih prava u kontekst ilegalnog vraćanja migranata iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu.

Ova predstava predstavlja značajan doprinos diskusiji o modernim migracijama i njihovim humanitarnim implikacijama jer prije svega istražuje složenost migracijskih puteva i izazove s kojima se suočavaju migranti na svojim putovanjima. U fokusu su ilegalni postupci vraćanja, koji se često odvijaju bez poštovanja osnovnih ljudskih prava, a Hrvatska se često prikazuje kao barijera za migrante koji pokušavaju ući u EU, dok se Bosna i Hercegovina pojavljuje kao privremeno sklonište za mnoge koji su na svom putu prema zapadnoj Europi.

Predstava „Invisible Game“ također postavlja pitanja o odgovornosti društva, politika i međunarodnih organizacija, jer kroz predstavu, glumci nas pozivaju da razmislimo o vlastitoj ulozi i utjecaju koji imamo na probleme s kojima se migranti suočavaju.

Još jedna predstava koja se realizuje u okviru festivalskih repertoara je i predstava ”Nemam kade da se vratam” pozorišta ”Kunstwerstatt” iz Skoplja, rađena po tekstu Miloša Andonovskog, a u režiji Denija Stojanova.

Mladi amaterski ansambl iz Sjeverne Makedonije odigrao je dramu o sirijskim izbjeglicama. Kroz nekoliko slika koje prikazuju život migranata koji, kako naslov kaže, ”nemaju gdje da se vrate”, a koje su nastale kroz razgovor sa sirijskim migrantima, reditelj Deni Stojanov i glumački ansambl prikazali su jednu aktuelnu, globalnu temu.

Predstava se fokusira na iskustva osoba koje su prisiljene napustiti svoje domove zbog rata, političkih previranja ili ekonomskih razloga. Istražuje se i to kako gubitak doma utječe na identitet pojedinca, te kako nostalgija i sjećanja oblikuju njihovo sadašnje stanje. Kroz postavljene likove na sceni predstava dotiče šire društvene i političke kontekste, uključujući regionalne sukobe na Balkanu, migracije i izazove s kojima se suočavaju izbjeglice i migranti. Njihova interakcija također donosi uvid u unutrašnje sukobe, borbu za normalnost i često bolnu potragu za identitetom u novim okolnostima u kojima se migranti nalaze.

Fenomen migracija i migratornih kretanja i kroz performativnu umjetnost može biti korišten kako bi se istakao društveni, politički ili emocionalni aspekt migracija. Ova tema posljednjih godina postaje inspiracija za brojne umjetnike koji se bave performativnom umjetnošću da istraže i izraze različite aspekte migracije kroz pokret, tijelo, prostor, zvuk i vizualne elemente. Tako je u sarajevskoj Vijećnici krajem 2021. godine održana modna revija „The Story About Us“, gdje je publici predstavljen novi modni brend No Nation Fashion (NNF), nastao u privremenim prihvatnim centrima širom BiH, sa ciljem promoviranja društvene i kulturne uključenosti migranata u društvo.¹⁰²

Još jedan teatarski performans premijerno je prikazan 2017. godine pod nazivom "Welcome" u režiji Nermina Hamzagića koji je nastao kao produkt istraživanje grupe umjetnika o temi izbjeglištva. Performans “Welcome” koristi vodu kao medij. Voda Olimpijskog bazena postaje projekciono platno, Sredozemno more, obala Grčke, obala Turske, kukuruzno polje, granica, postat će i evropska metropola, pruga, naše dvorište, postat će Pariz, Berlin, Hamburg,

¹⁰² <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/u-vijecnici-odrzana-modna-revija-the-story-about-us-pogledajte-kako-je-bilo/440443>, (pristupljeno dana, 28.06.2024.)

Rim, Istanbul, Atena, Alep i Sarajevo¹⁰³, čime je autor aludirao na migrantske rute ali i čežnju za njihovim konačnim destinacijama.

Iako posljednjih godina imamo sve veći broj autora koji se odluče kroz pozorišni repertoar tretirati pitanje migracija, istraživanja su pokazala da nezavisna pozorišna scena u Bosni i Hercegovini češće obrađuje teme migracija i migrantske krize u odnosu na institucionalna pozorišta. U najvećem broju slučajeva pozorišne kuće naslonjene na državne budžete češće rade klasične i poznate naslove, jer tako donekle nalažu repertoarske politike i profili pozorišnih kuća. S druge strane, nezavisna pozorišna scena ima slobodu u kreiranju svog repertoara, uz sve češća i značajnija finansiranja međunarodnih nevladinih organizacija.

Tako je u Vranju (Republika Srbija) još 2016. godine izvedena predstava „Na putu“, koja govori o nedaćama migranata tokom njihove potrage za boljim životom, a u cilju podizanja svijesti građana južne Srbije o migracijama, kulturološkim razlikama i poštovanju ljudskih prava.

Predstava se realizirala kroz projekat „Theatre for open dialogue“ uz pomoć Danskog savjeta za izbjeglice u Republici Srbiji, a u okviru programa „Jačanje kapaciteta pružanja pomoći u rješavanju izbjegličke krize”.¹⁰⁴ Kroz prikazivanje njihovih životnih priča, predstava istražuje teme nade, borbe i preživljavanja, izazove kojima su ti ljudi izloženi na svom putu kao i razloge za napuštanje domovine, što može uključivati rat, progon, siromaštvo ili nadu za boljim životom. Likovi u predstavi tokom svog igranja koriste snažne emotivne scene koje oslikavaju dileme i unutarnje borbe njih samih. Njihovi tragični trenuci i trenuci nade se isprepliću, stvarajući intenzivan doživljaj za gledatelje u pozorišnoj sali.

Međutim, u kontekstu društveno-političke dimenzije ova predstava se ne bavi samo pitanjima pojedinačnih sudbina, već i širim društvenim i političkim kontekstima migracije, jer prije svega kritikuje državne politike prema migrantima, predrasude i stigmatizaciju s kojom se susreću.

Umjetnički projekti često dovode u pitanje dominantne političke narative o migracijama, pružajući glas onima koji su marginalizovani ili dehumanizovani u mainstream diskursu. Na taj način, umjetnost igra ključnu ulogu u izgradnji inkluzivnijih i tolerantnijih društava.

Jedan od takvih primjera je i predstava „Game“ Mostarskog teatra mladih koja donosi priču o migrantima, a koja je nastala kao rezultat višemjesečnog rada sa migrantima iz Migrantskog

¹⁰³ <https://www.klix.ba/magazin/kultura/besplatno-pogledajte-welcome-teatarski-performans-u-reziji-nermina-hamzagica/211218073> (pristupljeno dana, 29.08.2024.)

¹⁰⁴ <https://jugpress.com/u-vranju-redstava-posvecena-migrantima/> (pristupljeno dana, 21.08.2024.)

centra Salakovac, u okviru IMPACT projekta, koji provodi Agencija lokalne demokratije Mostar.¹⁰⁵ Još jedna od predstava koja tretira pojavu migrantske krize u Bosni i Hercegovini realizovana je 2019. godine. Riječ je o predstavi „Porodični portret autorice Džejne Hodžić, u režiji Sabine Begović-Ćorić.¹⁰⁶ U tekstu predstave se govori o starijem bračnom paru koji je izgubio dijete u proteklom ratu. Oni dolaze u svoju vikendicu kako bi pravili zimnicu i tamo zatiču migranta, koji se tu uselio kako bi prezimio. U međuvremenu dolazi do sukoba između njih, ali na kraju i do pomirenja i odluke da mu pomognu. Priča je ljudska i emotivna, te govori preko nama bliskih sudbina i stradanja, o stradanjima nekih drugih ljudi. Koliko god različiti bili, dijelimo iste emocije, iste gubitke i iste tuge.

Odgovor pozorišta u Bosni i Hercegovini na današnje društveno-političko stanje je višestruko, budući da različiti teatri, u skladu sa svojom umjetničkom vizijom, mogu prikazivati i tumačiti situaciju na različite načine. Međutim, uopšteno govoreći, mnoga pozorišta u Bosni i Hercegovini teže da se bave aktuelnim društvenim i političkim pitanjima kako bi podstakla dijalog, refleksiju i promjene, što u konačnici uloga pozorišta i jeste.

Mnoge pozorišne kuće se kroz svoje godišnje repertoare ali i festivalske nastupe često bave temama kao što su identitet, nacionalizam, sukobi, tranzicija, korupcija koje su i dalje prisutne u bosanskohercegovačkom društvu. Zbog aktuelnosti u samom fenomenu, mnogi teatri također angažuju i vanjske saradnike (redatelje, pisce, kostimografe, scenografe) kako bi promovisali nove ideje i savremene pristupe pozorištu u cilju suočavanja sa izazovima današnjice.

S obzirom na ulogu pozorišta koja se ogleda u suočavanju s društveno-političkim pitanjima i doprinosu razvoju društva kroz umjetnost i kulturu mnogi od njih kroz svoje redovne repertoare i festivalske nastupe koriste predstave kao sredstvo za izražavanje nezadovoljstva, protesta ili kritike vlasti i političkih sistema. Ovakve predstave često nude kritički osvrt na postojeće stanje i motiviraju publiku da se aktivno uključe u društvene promjene.

Ne zaboravimo da je pozorište umjetnost koja prolazi kroz promjene i evoluciju tokom vremena, a migracije su jedan od faktora koji oblikuju društvo i kulturu. S druge strane, migracije donose nove ideje, perspektive, jezike i tradicije u nova područja, što direktno utječe i na pozorišnu umjetnost.

¹⁰⁵ <https://bljesak.info/kultura/kazaliste/predstava-o-migrantskom-centru-u-mostaru-natjecat-ce-se-na-srbijanskom-festivalu/394908> (pristupljeno dana, 21.08.2024.)

¹⁰⁶ <https://www.klix.ba/magazin/kultura/sabrina-begovic-coric-publiku-moramo-podsticati-na-promisljanje/191001085> (pristupljeno dana, 29.06.2024.)

Dakle, iako migracije i pozorište nisu direktno povezani, postoji esencijalna bliskost između njih. Oni se iz ovih primjera međusobno dopunjuju i imaju značajnu ulogu u oblikovanju društva i kulture u cjelini.

Kreiranjem i prikazivanjem ovakvih predstava šalje se poruka da pozorište može biti mjesto gdje migranti mogu izraziti svoje emocije, suočiti se sa svojom prošlošću i pronaći svoj glas u novoj zajednici. I u ovom slučaju jasno je da su migrantska kriza i pozorište dva kompleksna društvena pitanja a koja su međusobno povezana na nekoliko različitih načina, što može pružiti prostor za promišljanje političkih, socijalnih i kulturnih pitanja koja su povezana s migrantskom krizom. U isto vrijeme, kroz izvođenje predstave pozorište istražuje i temu nacije i identiteta, koja se često povezuje sa migracijama i otvara pitanja kao što su: šta znači biti dio jedne nacije, kako se formira identitet i kako migracije mogu utjecati na ove procese. Pozorište, dakle, može prikazati kako se migranti nose sa gubitkom domovine, kako se prilagođavaju novoj sredini i kako se bore da očuvaju svoj identitet.

Kao rezultat višemjesečnog rada i razgovora sa migrantima iz Migrantskog centra Blažuj i Ušivak u Bosni i Hercegovini, uz podršku nezavisne pozorišne produkcije realizovana je još jedna predstava pod nazivom „Just normal life“ u režiji Olivera Jovića.

To je predstava koja se fokusira na svakodnevicu migranata, prikazujući njihove borbe, snove i realnosti s kojima se suočavaju, dok ujedno traži od gledatelja da sagledaju živote migranata iz njihove perspektive, istražujući one emotivne i socijalne aspekte migracije.

Kroz svoje igranje predstava često naglašava da je život migranata sličan svakodnevnom životu bilo kojeg drugog pojedinca, sa svim svojim izazovima i radosnim trenucima, međutim autor pokušava prikazati kako se migranti suočavaju s rutinama, kao što su rad, obrazovanje, porodični odnosi, uprkos teškim okolnostima. Likovi u predstavi često se bore sa pitanjem identiteta pojedinca, gdje pripadaju, bilo da to znači novo mjesto ili mjesto odakle dolaze.

Predstava se bavi i predrasudama koje migranti često doživljavaju u društvu, a ujedno autor kroz različite likove, prikazuje kako se ti stereotipi mogu prevazići ili, s druge strane, kako mogu dodatno otežati život migrantima.

Zato ova predstava ima za cilj da kroz svoje likove i njihove priče potiče jednu vrstu razumijevanje prema migrantima tako što stavlja akcenat na ljudsku dimenziju njihovih priča. Umjesto da ih prikazuje samo kao statistiku ili kao "probleme", autor ih vrlo vješto i na jedan poseban način prikazuje kao ljude sa sopstvenim emocijama, snovima i izazovima.

Sveukupno, ova predstava poziva gledaoce na razmišljanje o pitanjima pravde, jednakosti i ljudskih prava, naglašavajući važnost međusobnog razumijevanja u svijetu koji često dijeli ljude zbog razlika koje posjedujemo.

Migracije su kompleksan politički fenomen, a umjetnost igra ključnu ulogu u njegovom razumijevanju i oblikovanju. Svjesni da kroz umjetnost, migracije postaju više od pukih statistika, one ujedno postaju priče o ljudima, njihovim borbama i nadama. U politološkom kontekstu, umjetnost postaje sredstvo politizacije, kritike i aktivizma, pomažući u izgradnji društava koja su spremna da prihvate izazove i mogućnosti koje migracije donose. Kroz ovu prizmu, umjetnost i politika se prepliću, stvarajući nove mogućnosti za društvenu transformaciju i izgradnju pravednijeg svijeta.

Uloga umjetnosti i pozorišta u Bosni i Hercegovini i dalje je veoma značajna, naročito u kontekstu složenih društvenih i političkih okolnosti u kojima živimo. Umjetnost i pozorište danas često percipiramo kao platforme za izražavanje političkih stavova, kritiku vlasti, istraživanje društvenih trauma i podsticanje javne diskusije o pitanjima koja su često tabu u zvaničnim političkim krugovima. Kroz satire, drame i dokumentarni teatar, mnogi autori i reditelji kritikuju korupciju, nacionalizam, nefunkcionalnost državnih institucija i nedostatak političke volje za rješavanje ključnih problema društva. Na primjer, predstave koje se bave temama kao što su segregacija u obrazovanju, problem nezaposlenosti i odlazak mladih ljudi iz zemlje često sadrže snažne političke poruke.

6. DODATAK ISTRAŽIVANJU POZORIŠTE I MIGRACIJE- POZORIŠTE, NACIJA I IDENTITET IZMEĐU MIGRACIJA I NEKRETANJA

6.1. Intervju sa unaprijed struktuiranim pitanjima

U svrhu analize predmeta istraživanja proveo sam intervju čiji su odgovori prikazani u šestom poglavlju ovog rada. Specifičnost samog naslova ovog rada zahtijevala je razgovor sa osobom koja poznaje pitanje problema pozorišta i migracija, institucionalan odnos prema pozorišnoj djelatnosti s obzirom da je i sam ispitanik obnašao rukovodeće pozicije u oblasti kulture i umjetnosti, te je ujedno i autor literarnih i pozorišnih djela koja govore o ovom problemu. Na samom početku, smatram bitnim ukazati na metodološku manjkavost s obzirom

da je intervju realiziran putem elektronske komunikacije (e-mail) te nemogućnosti realizacije putem usmene komunikacije što bi zasigurno ovaj razgovor bio sadržajnije. Ovaj intervju realizovan je sa Šemsudinom Gegićem, piscem, dramaturgom, pozorišnim, televizijskim i filmskim režiserom.

1. Jesmo li kao društvo pokazali dovoljno empatije prema migrantima ili je još uvijek prisutna ona snažna ideologija, naročito vidljiva u zemljama zapadnog Balkana, a koja generiše razne oblike antagonizama prema drugom i drugačijem?

Gegić: Odnos pojedinca ili domicilnog stanovništva prema migrantima često proizilazi iz neznanja i nerazlikovanja ko je/su izbjeglica/e, a ko migranti/i. Najčešće je taj odnos negativan i proizvod je lokalnih političkih ideologija, koje u lokalnoj zajednici usmjeravaju političko ponašanje ljudi što rezultira njihovim destruktivnim ponašanjem pa i nasilništvom prema izbjeglici ili migrantu.

Balkan, koji “kasni ili ne napreduje” u demokratizaciji i humanizaciji svojih pojedinačnih društvenih zajednica, stoljećima ciklično ratnički “raspoložen”, upravo on generiše taj antagonizam prema svemu drugom i drugačijem.

Ustvari, dok to silom prilika (najčešće progonom) ili svojom voljom (odlukom) se ne postane izbjeglica ili migrant, empatija, kao jedna od najljepših ljudskih osobina, nije u “službi dobrodošlice”, naprotiv ona se pretvara u destruktivno ponašanje pojedinca i samog društva.

Kroz istoriju, zapadni Balkan je i poznatiji kao pokretač izbjegličkih ili migrantskih procesa nego kao region koji je spreman “otvoriti svoja vrata” za novo i drugačije, a koje neumitno pristiže sa migracijama.

2. Da li i koliko bosanskohercegovačke pozorišne kuće kroz svoje repertoarske programe tretiraju pitanje migracija?

Gegić: Ne mogu dati precizan i tačan odgovor na ovo pitanje jer se zadnjih godina životno i profesionalno nalazim izvan prostora Bosne i Hercegovine, tačnije u Italiji gdje se liječim od raka pluća.

Ono što znam iz svog visokoškolskog obrazovanja, autorsko-produkcijskog i nastavnog iskustva na ADU (pozorišta, filma radija i tv) Tuzla i srodnim umjetničkim ustanovama u Italiji i Bugarskoj je da za odgovor na ovo pitanje potrebno je provesti ozbiljno studijsko naučno-umjetničko i produkcijsko istraživanje repertoara bh. profesionalnih pozorišta/ kazališta.

3. Da li je ekranizacija javnog prostora jedan od elemenata koji znatno utiče na konzumiranje i planiranje pozorišnih sadržaja.

Gegić: Pretpostavljam da se pod pojmom “ekranizacija javnog prostora” podrazumijevaju pojmovi vezani za javno informiranje o pozorištu i njegovom repertoaru na televiziji, radiju i drugim medijima pa na to odgovaram “iz prve ruke” kao autor i reditelj pozorišnih predstava izvedenih na velikim scenama u BiH i regionu i kao decenijski urednik dramskih (igranih i dokumentarnih) programa u JS Radija i Televizije prije (JRT RTVSA) i poslije zadnjeg rata u našoj domovini BiH (JS RTVBiH i JS RTV FBiH)- najčešće je to programski/produkciono jednosmjernan proces, tj. pozorište (pozorišna predstava) – televizija/radio u smislu direktnih audio-video snimanja ili adaptiranja pozorišnih predstava za programe radija i televizije što pomaže pozorišnom činu da “duže živi” i njegovom prikazivanju enormno većem broju gledateljstva.

Istraživanja su uvijek pokazivala da su Pozorišta, nakon takvih iskustava svojevrstnog ispitivanja tržišta, prevashodno zadržavajući “pozorišni štih” svog repertoara, inscenirala i dramske tekstove (sadržaje) za koji se zanima i veći publikom od pozorišnog.

Istina, historija pozorišta bilježi i da su se neke igrane radio-drame “adaptirale” u pozorišne predstave, jer su svojom temom, dramaturgijom i ambijentacijom radnje bile podesne za takvo što.

4. Koliko pozorište može utjecati na kolektivnu svijest prema globalnom problemu (migracijama)?

Gegić: Odgovor na ovo pitanje (koje sam postavio sam sebi kao čovjeku i umjetniku) sa kolegama sam pokušao (i uspio) djelimično naći, režirajući performans sa multimedijalnim elementima *Seobe lica/Migrazione delle persone* 10. juna 2017. godine u Teatro Palazzo Ducale Airola kod Napulja, Italija.

Bio je to u širem regionu prvi pozorišni čin urađen o temi *migracije*, a zanimljivost je i to da se Teatar u kojemu smo izvodili performans nalazi u *Kaznenom zavodu za maloljetnike / Istituto penale per minorenni* u kojemu je na izdržavanju kazne najveći broj njih - mladih migranata učesnika/izvođača u našem performansu.

Njima su se pridružili ovovremeni prvi migranti unutrašnjih i međunarodnih migracija na svom putu Sirija-Italija-Grčka-Srbija-BiH-Evropa i potomci talijanskih migranata u Ameriku, početkom prošloga stoljeća.

Značajno je odmah istaći da je produkcija bila bh-italijanska (Udruženje za razvoj kreativnosti, produkcije i edukacije “geg” Sarajevo, BiH i Udruženje CAD MONDO Rim, Italija) i da se priprema i izvođenje dogodilo u državi Italiji, koja je tada bila (i još uvijek je) prva zemlja pogođena velikim migracionim talasom pristiglim Sredozemnim morem na talijansko ostrvo Lampedusu, dolazeći s Bliskog Istoka i sjeverne Afrike.

Vanjska i unutarnja “obilježja” migranata (boja kože, religijska pripadnost, obrazovanje, tradicija, kultura...) preoblikovana u umjetničko djelo se na pristupačniji način susreću sa domicilnim stanovništvom nego u stvarnom životu, kada se najčešće i ne dogodi upoznavanje i prožimanje sa nekim drugim i nečim drugačijim od vlastitog.

Odbojnost prema i nasilništvo nad migrantima u stvarnom životu je najčešće inicirano nakaradnim lokalnim politikama kojima je empatija, ustvari, strani pojam.

Migrantska priča, iskazana umjetničkim sredstvima, kojima se prikazuje čitava lepeza migrantski različitog, kvalitetnog i novog, ulazi u, za njih, naše različito, kvalitetno i postojeće. Stvarna ličnost postaje lik, a njegova stvarnosna situacija se pretvara u umjetnički (pozorišni) čin, koji se u publici (domicilnom stanovništvu) lakše prihvata, doživljava i saživljava.

Uspješnost povezivanja i razumjevanja migracija se može postići djelujući iz “suprotnog smjera”, kada se na repertoaru Pozorišta nađu djela, koja će na umjetnički način migrantima približiti život, kulturu i tradiciju Zajednice u koju se oni nastoje integrisati.

Da je cilj konkretne migrantske integracije bar djelimično postignut izvođenjem našeg performansa u Italiji i Bosni i Hercegovini, svjedoče medijski izvještaji o tome da se, svaki put, nakon jednosatnog trajanja scensko-umjetničkog čina *Seobe lica/Migrazione delle persone*, publika (pretežno domicilno stanovništvo) uvijek zadržala u teatru, kako bi se družili i što bolje upoznali sa akterima ovog svojevrsnog migrantskog pozorišta.

Zahvaljujući pozorišnim gledateljima i medijima koji su pratili u nastajanju i izvođenju ovaj stvaralački čin, širila se prosvjetiteljska ideja, kada je riječ o migrantima, o priklanjanju čovjeku, a ne Sistemu i njegovim političkim granicama, koje su se materijalizirale u zidovima i bodljikavoj žici na njihovim zemljopisnim granicama.

Pozorišnim sredstvima istražujući ljudsko biće, stičemo mogućnost da promijenimo čovjeka. Uspostavljanjem veze između naučnog istraživanja i umjetničkog stvaralaštava, sa globalnog se plana spušta na lokalni, koji migrantskim procesima postaje i dominantniji.

Pozorište kao umjetničko-produkcionni kolektiv je važan, ali nedovoljno moćan korpus u odbrani duha tolerancije i opravdanosti pred osnivačima (Sistemom) stavljanjem na svoj repertoar djela sa temom migracija/e.

Vrijeme je idealno za povratak pozorišnih djela u čiju je formu uvedena “tehnika” V-efekta Bertolta Brechta, pisca čuvene drame “Majka Hrabrost i njezina djeca”, kojim on “razbija

otuđenje” i približava publiku i glumce (izvođače scenskog čina) i uvodi u akciju pasivne gledatelje.

5. Da li bosanskohercegovačka pozorišta još uvijek zavise od državne politike, odnosno političko-ideološke pripadnosti ili političkog stava vladajućih struktura.

Gegić: Profesionalna pozorišta su Javne ustanove kojima Vlast imenuje Upravni Odbor, a on raspisuje konkurs i imenuje direktora Pozorišta, a iz tog Osnivačkog odnosa proizilazi da ga i finansira. To znači da bh. Pozorišta uveliko ovise od “vladajućih struktura”, koje imaju “poluge” preko kojih “upravljaju, utiču na kadrovsku politiku i kontrolišu njihov rad.”

Svako profesionalno Pozorište ima i svoj Umjetnički savjet, kojim vodi i “štiti” svoju repertoarsku politiku od vanjskog (čitaj političkog) uticaja. Koliko koje Pozorište u tome uspijeva, zavisi i od veličine “lokalno političko-upravljačkih prohtjeva” i snage upravljačko-umjetničkog korpusa Pozorišta da se njima odupre.

U po jednom mandatu sam bio u funkciji predsjednika UO Pozorišta mladih Sarajevo i direktora/umjetničkog direktora Narodnog pozorišta Mostar iako nikada nisam bio (i još uvijek nisam) članom bilo koje i kakve političke Stranke, a time i vladajućih struktura. Na ta upravljačko-rukovodeća mjesta u UO i JU Pozorište, biran sam isključio preko javno raspisanog Konkursa na kojemu sam imao najbolje (konkursno tražene) obrazovno - umjetničko-profesionalne reference.

Istine radi, treba reći da na mene kao Predsjednika UO i Direktora Pozorišta nije vršen nikakav pritisak iz vladajućih struktura. Tih je pokušaja bilo u mostarskom Pozorištu, kada su pojedinci iz političko-vladajućih struktura Grada Mostara, pokušavali vratiti svoj stari uticaj preko “njihovih kadrova”, koji su u prethodnim rukovodećim mandatima i bili mostarsko Pozorište doveli na najniži mogući umjetničko-poslovni nivo. Sa svojim prvim saradnicima sam se uspješno suprotstavio takvoj praksi i za dvije godine i dva mjeseca vratio ugled i publiku JU Narodno pozorište Mostar.

Iscrpljen tom neravnopravnom borbom, podnio sam ostavku koja je usvojena i napustio mostarsko Pozorište. JU Narodno pozorište Mostar je očigledan primjer umjetničke Ustanove koja se, uostalom kao i njen osnivač-Grad Mostar, još uvijek nalazi u raljama post-ratnih vladajućih struktura i njihove političko-ideološke pripadnosti. Nažalost.

7. ZAKLJUČAK

Pojavom migrantske krize na tlu Bosne i Hercegovine dolazi i do promjene u programskim repertoarima brojnih institucija kulture i pozorišnih festivala. Pored institucionalnih pozorišta, posljednjih godina, nezavisna pozorišna scena preuzima primat u prikazivanju pozorišnih predstava koje se bave problemima migranata i migrantske krize. Nagla pojava takvog prisustva dolazi od značajne finansijske i tehničke podrške međunarodnih organizacija, a njihov angažman i doprinos navedenom problemu počinje se intenzivirati od 2016. godine. To je bila prilika i da se brojni domaći autori odvaže na produciranje pozorišnih predstava koje će govoriti o problemima ljudi u pokretu ali i kritici državnih institucionalnih aparata nadležnih za rješavanje migrantske krize na ovim prostorima.

Iako se vrlo često pitamo, koliko pozorište može utjecati na kolektivnu svijest prema globalnom problemu migracijama, shvatit ćemo da, uopšteno govoreći, nijedna predstava nije spriječila rat, niti je potaknula potpisivanje primirja. Još početkom 90-ih godina prošlog stoljeća u bivšoj Jugoslaviji bilo je predstava koje su otvoreno ukazivale na opasnost izbijanja rata i strašnih posljedica koje nosi, no znamo, nažalost, da to nije baš utjecalo na široke narodne mase i pripadajuću kolektivnu svijest. A nije ni moglo. Kako je pozorišna publika kod nas (a i ne samo kod nas!) još uvijek, strogo determinirana društvena grupacija, pomalo elitistički strukturirana i orijentirana, njezin je utjecaj na društvene procese iznimno limitiran. Tako je i s velikim društvenim problemom kao što su migracije. Učinci su ograničeni i ne mogu potaknuti značajniju promjenu društvene svijesti ili odnosa prema migrantima, naprimjer. No, unatoč tomu, pozorište ne smije i ne može odustati od velikih društvenih tema. Ono ih mora pokušati artikulirati i bezuvjetno promovirati. Humanističko ili društveno angažirano promišljanje u pozorištu je jedan od njegovih najdragocijenijih aspekata.

Međutim, ukoliko sve to posmatramo iz historijskog konteksta možemo vidjeti da su i brojne antičke drame govorile o temama egzila i patnji tada protjeranih naroda, često oslikavajući kako političke tako i društvene konflikte tog vremena. Tokom svih ovih perioda i putujuće pozorišne trupe su često same bile u egzilu, jer su morale putovati iz grada u grad da bi izbjegle cenzuru ili represiju.

Analizirajući period od 2016. godine, sa sigurnošću možemo reći da je pozorište odigralo važnu ulogu u prikazivanju problema višegodišnjih migracija i raseljavanja, pa sve do onih današnjih. S druge strane, analizirajući repertoarski program najznačajnijih pozorišnih festivala u regionu od 2017. godine, uočiti ćemo da je vrlo mali broj pozorišnih predstava koje tretiraju pitanje migracija i migrantske krize predstavljeno pozorišnoj publici.

Iako, vrlo često sumnjamo u moć pozorišne predstave ili performansa o migracijama, oni još uvijek imaju snagu da ukazuju na prepreke s kojima se migranti suočavaju, kao što su jezičke i kulturne barijere, diskriminacija, neprihvatanje ili nedostatak podrške. Kroz ovakvu vrstu umjetnosti pozorište može i treba da podstakne dijalog, podigne svijest i promijeni određene narative prema migracijama.

Međutim, sa razvojem tehnologije koja je prisutna u svim segmentima čovjekovog života, novi umjetnički mediji igraju sve važniju ulogu i u pozorištu. Iako smo kroz historiju pozorišta naviknuti da ono podrazumijeva živi kontakt glumaca i publike, u godini pandemije koja nas je pogodila a koja je ujedno ubrzala usvajanje digitalnih platformi, svjedočili smo i pojavi novih oblika pozorišne umjetnosti. Tako smo doslovno preko noći počeli konzumirati teatarski sadržaj putem različitih platformi, a pozorišne predstave putem ekrana omogućavale su publici gledanje predstave uživo iz udobnosti svog doma, čime se se povećavala dostupnost umjetnosti auditorijumu na globalnom nivou. Tako su mnogi umjetnici koristili kombinaciju video, zvuka i performansa da bi stvorili dublji utjecaj i ujedno povezali publiku sa temama egzila i raseljenja.

Sveobuhvatno, pozorište ima značajnu ulogu u kolektivnom životu kao i plasiranja kreativnih odgovora na migrantsku krizu koja nas je zadesila, a u konačnici mogu pomoći u prevazilaženju predrasuda ali i podsticanja razumijevanja. Umjetnički projekti i performansi često su usmjereni na podizanje svijesti o ljudskim pravima, rodnoj ravnopravnosti, pravima manjina i drugim društvenim pitanjima. S obzirom na etničku i kulturnu raznolikost Bosne i Hercegovine, pozorište igra važnu ulogu u promovisanju dijaloga i međukulturnog razumijevanja. Zato danas umjetnici i pozorišne kuće kroz predstave koje se bave temama identiteta, tolerancije i suživota često sarađuju sa nevladinim organizacijama i aktivistima i pomažu u prevazilaženju predrasuda i promovisanju zajedništva u podijeljenom društvu.

Iako umjetnici koriste pozorište kao sredstvo političkog izražavanja, suočavaju se s izazovima kao što su politički pritisci, često autocenzura i nedostatak finansijske podrške, jer politički osjetljive teme mogu dovesti do pritisaka na umjetnike i institucije, ali uprkos tome, mnogi i dalje hrabro nastavljaju sa radom.

Na kraju, uloga umjetnosti i pozorišta u Bosni i Hercegovini je jako važna. To je prostor gdje se može otvoreno govoriti o problemima društva, postavljati pitanja i kritikovati postojeće stanje, a istovremeno nuditi i alternative kroz umjetnički izraz. U zemlji koja se još uvijek suočava sa posljedicama rata i političkih napetosti, pozorište ostaje vitalni dio društvenog i političkog diskursa.

Bibliografija

Knjige

1. Divinjo, Žan, (1978), *Sociologija pozorišta*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd
3. Lavić, Senadin, (2014), *Leksikon socioloških pojmova*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
4. Lešić, Josip, (1973), *Pozorišni život Sarajeva*, Sarajevo
5. Lukić Darko, (2010), *Kazalište u svom okruženju, kazališni identiteti*, Leykam international, Zagreb
6. Mesić, Milan, (2002), *Međunarodne migracije, Tokovi i teorije*, Filozofski fakultet ,Zagreb
7. Mujkić, H, Jusuf, (1999), *Zavidovići kroz historiju*, Zavidovići
8. Šimšić, Dragan, (2015), *Abecedar stranih prezimena Zavidovićana od nastanka grada do 1992. godine*, JU Centar za kulturu Zavidovići, Zavidovići
9. Šimšić, Dragan i Jalmanović, Sanel, (2020), *Radničko kulturno-umjetničko društvo „Rad“, Zavidovići*, JU Centar za kulturu Zavidovići, Zavidovići
10. Šimšić, Dragan i Jalmanović, Sanel, (2021), *Monografija Zavidovička kuća kulture*, JU Centar za kulturu Zavidovići, Zavidovići

Zbornici

11. Bakić, Sarina (2023), „Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika“ u Džafić, Adnan, Žiga, Jusuf, Filandra, Šaćir, Bosanskohercegovačko društvo i savremenost, Sarajevo, str.104-111
12. Ćiparizović, Radisavljević, Dragana (2018), „Etnoreligijski aspekt savremenih migracija“, *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva*, Beograd, str.50
13. Hadžibegović, Iljas (1990), „Migracije i Bosna i Hercegovina“, Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, str.7
14. Imamović, Mustafa, (1990), „Bosanskomuslimanska dijaspora“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, str.349
15. Jurčević, Katica, (2022), u „Povijesni i suvremeni aspekti migracija“, *Migracije i upravljanje kriznim situacijama*, Zagreb, str. 406
16. Lukšić, Vedran, (2019), „Povijest i savremenost svjetskih migracija – njihov utjecaj na gospodarstvo i društvo“-završni rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“, Pula, str. 5-16
17. Maksimović, Marijana (2018), „Migracije i ljudski resursi u kontekstu globalizacije“, *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva*, Beograd, str.193-194
18. Mudrovčić, Željka (1990), „Socijalna politika-osnova migrantske politike“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, str.554
19. Novaković, G. Nada, Obradović, D. Marija (2018) „Migranti, društveni pokreti i solidarnost“, *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva*, Beograd, str.246-254

20. Zirojević, T. Mina, Jovičić, A. Katarina (2018) „Migracije i Terorizam-Problem“, Savremene migracije i društveni razvoj, Interdisciplinarna perspektiva, Beograd, str.260
21. Zlatković, Winter, Jelena, (2004), „Suvremena migracijska kretanja u Europi“, Migracijske i etničke teme, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 162-164

Internetski izvori

22. Vijesti o Euroatlantskom putu Bosne i Hercegovine i ekonomskim prilikama koje će se otvoriti članstvom u EU i NATO-u, datum pristupa: 17.02.2024., <https://www.akta.ba/eunato/eu/eu-integracije/126808/ovo-je-14-kljucnih-prioriteta-koje-bih-treba-ispuniti-za-clanstvo-u-eu>
23. U potrazi za rješenjem za migrante prije zime, datum pristupa: 11.02.2024., <https://www.slobodnaevropa.org/a/migranti-bih-pred-zimu/30280881.html>
24. OSCE, Procjena situacije u vezi sa migrantima i izbjeglicama u Bosni i Hercegovini, datum pristupa: 11.02.2024., <https://www.osce.org/files/f/documents/3/b/397322.pdf>
25. UNICEF, Prvi dan škole za djecu izbjeglice i migrante na Ilidži, datum pristupa: 19.02.2024., <https://www.unicef.org/bih/priče/prvi-dan-škole-za-djecu-izbjeglice-i-migrante-na-ilidži>
26. UNICEF, Najvažnije je da budem dobar čovjek, datum pristupa: 19.02.2024., <https://www.unicef.org/bih/priče/najvažnije-je-da-budem-dobar-čovjek>
27. Na prostoru RS neće se praviti centri za smještaj migranata, datum pristupa: 30.01.2024., <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Na-prostoru-RS-nece-se-pravit-centri-za-smjestaj-migranata/554365>
28. O nasilnom vraćanju migranata u Hrvatskoj: Nezavisni monitoring u policijskoj pratnji, datum pristupa: 13.02.2024., <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-izvjestaj-migranti-granica-policija/31931784.html>
29. Mađarska će bodljikavu žicu na granici staviti pod električni napon, datum pristupa: 14.02.2024., <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2017/3/7/madarska-ce-bodljikavu-zicu-na-granici-staviti-pod-elektricni-napon>
30. Amnesty International: Zlostavljanje migranata na balkanskoj ruti, datum pristupa: 17.01.2024., <https://www.slobodnaevropa.org/a/izbjeglice-migranti-hrvatska-granica-bih-amnesti-izvještaj/29817628.html>
31. Umjesto pomoći, migranti predizborna tema, datum pristupa: 09.02.2024., <https://www.slobodnaevropa.org/a/manipulacije-migranti-bih/29463528.html>
32. Umjesto pomoći, migranti predizborna tema, datum pristupa: 09.02.2024., <https://www.slobodnaevropa.org/a/manipulacije-migranti-bih/29463528.html>
33. ČOVIĆ: BiH postala hot-spot za migrante, ostanu li ovdje destabilizirat će BiH, datum pristupa: 09.02.2024., <https://hms.ba/covic-bih-postala-hot-spot-zamigrante-ostanu-li-ovdje-destabilizirat-ce-bih/>
34. Operativni štab usvojio plan za efikasno upravljanje migrantskom krizom u BiH, datum pristupa: 15.02.2024., <http://www.msb.gov.ba/vijesti/saopštenja/default.aspx?id=17733&langTag=bs-BA>
35. Povjerenica Vijeća Evrope: Migranti u 'Vučjaku' će početi da umiru, datum pristupa: 15.02.2024., <https://www.slobodnaevropa.org/a/mijatovic-migranti-vučjak/30305225.html>

36. Migranti iz 'Vučjaka' prebačeni u Ušivak kod Sarajeva, datum pristupa: 15.02.2024., <https://www.slobodnaevropa.org/a/migranti-iz-bihaca-prebaceni-u-usivak-kod-sarajeva/30317929.html>
37. Mustafa Ružnić, premijer USK-a: Predsjedništvo BiH hitno mora odrediti migrantsku kotu, datum pristupa: 06.02.2024., <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/mustafa-ruznic-premijer-usk-a-predsjednistvo-bih-hitno-mora-odrediti-migrantsku-kotu/2115473>
38. "Političari mogu, a glumci ne" Aleksandar Stojković o napadima na Narodno pozorište RS zbog gostovanja SARTR u Banjaluci, datum pristupa: 27.06.2024., <https://srpskainfo.com/politicari-mogu-a-glumci-ne-aleksandar-stojkovic-o-napadima-na-narodno-pozoriste-rs-zbog-gostovanja-sartr-u-banjaluci-video/>
39. Daytonski sporazum, datum pristupa, 08.09.2024., https://hr.wikipedia.org/wiki/Daytonski_sporazum
40. Narodno pozorište Sarajevo, datum pristupa: 08.09.2024., <https://nps.ba/stranica/historijat/2>
41. Kamerni teatar 55, datum pristupa: 08.09.2024., <https://www.kamerniteatar55.ba/o-nama-2>
42. Pozorište mladih, datum pristupa: 08.09.2024., <https://pozoristemladih.ba/o-nama>
43. SarajevoFest 2021: Večeras ne propustite izvedbu predstave "Gejm", datum pristupa: 03.09.2024., <https://www.klix.ba/magazin/kultura/sarajevofest-2021-veceras-ne-propustite-izvedbu-predstave-gejm/211202087>
44. Bitef, Yuropa, datum pristupa: 09.07.2024., <https://53.bitef.rs/program/yuropa>
45. Politika, Koju to pesmu peva razbijena duša, datum pristupa: 13.07.2024., <https://www.politika.rs/sr/clanak/438449/Koju-to-pesmu-peva-razbijena-dusa>
46. Bitef, DR AUSLENDER (MADE FOR GERMANY), datum pristupa: 18.08.2024., https://56.bitef.rs/program/dr-auslender-made-for-germany?lang_type=lat
47. Bnp Zenica, datum pristupa: 29.06.2024., <https://www.bnp.ba/bnp/predstave/velika-scena/drang-nach-westen>
48. Predstava „Drang nach Westen“ – onima koji (ne) žele da ostanu, datum pristupa: 26.08.2024., <https://zenicainfo.ba/2018/03/09/predstava-drang-nach-westen-onima-koji-ne-zele-da-ostanu/>
49. Razgovori o predstavama “Jugoslavija, moja dežela” i “Što na podu spavaš”, datum pristupa: 18.08.2024., <https://www.fokus.ba/magazin/kultura/razgovori-o-predstavama-jugoslavija-moja-dezela-i-sto-na-podu-spavas/2413288/>
50. U Vijećnici održana modna revija „The Story About Us“: Pogledajte kako je bilo, datum pristupa: 28.06.2024., <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/u-vijecnici-odrzana-modna-revija-the-story-about-us-pogledajte-kako-je-bilo/440443>
51. Besplatno pogledajte "Welcome", teatarski performans u režiji Nermina Hamzagića, datum pristupa: 29.08.2024., <https://www.klix.ba/magazin/kultura/besplatno-pogledajte-welcome-teatarski-performans-u-reziji-nermina-hamzagica/211218073>
52. U Vranju predstava posvećena migrantima, datum pristupa: 21.08.2024., <https://jugpress.com/u-vranju-redstava-posvecena-migrantima/>

53. Mostarski teatar mladih Predstava o iskustvima migranata u Mostaru na srbijanskom festivalu, datum pristupa: 21.08.2024.

<https://bljesak.info/kultura/kazaliste/predstava-o-migrantskom-centru-u-mostaru-natjecat-ce-se-na-srbijanskom-festivalu/394908>

54. Sabrina Begović-Ćorić: Publiku moramo podsticati na promišljanje, datum pristupa: 29.06.2024., <https://www.klix.ba/magazin/kultura/sabrina-begovic-coric-publiku-moramo-podsticati-na-promisljanje/191001085>